

„Hagyni kell történni a sorsot”

*Sólyom Lászlóval beszélget
Bódy Zsombor és Cieger András*

Milyen családból származik, és mit adott az indításként?

Pécsi vagyok, Pécssett éltem, míg be nem fejeztem az egyetemet. Ez sok szempontból meghatározta az életemet. Apám első generációs értelmiségi volt. Igazi proletárcsaládból származott, kilencen voltak testvérek. Nagymamám Dombóvár környéki sváb asszony – Andreas Josefin névre hallgatott –, a nagyapám pedig vasúti tolató, majd miután nyugdíjba ment a vasúttól, suszterként dolgozott otthon. Pécssett jellegzetes, belvárosszéli házban laktak, amelynek az utcai frontja földszintes, de megemelt, polgári, és van egy hátsó udvar, ahol szoba-konyhás lakások sorakoznak. A kilenc testvérből én hármat-négyet ismertem, a többiek korán meghaltak, vagy másutt éltek. A legidősebb testvér, aki 1919-ben emigrált Párizsba, műlakatos volt. 1957-ben megjelent Pécssett egy Peugeot-val és két párizsi dámával: a feleségével és annak húgával. Attól kezdve rendszeresen visszajárt, utoljára kilencvenhat éves korában kaptam tőle levelet, tökéletes helyesírással, szabatos fogalmazással. Mintaképe volt a 19–20. század fordulója szociáldemokrata szakmunkásának. Úgy tudom, Párizsban is szocialista párthelyiségekben töltötte a szabadidejét, sakkozott és filozofált a világ sorsáról, szidta a papokat és a kizsákmányolókat. Tehetséges volt, verseket is küldött nekem. Úgy tudom, az egész család rajongott Adyért.

Apám bölcsész akart lenni, otthonról azonban semmi támogatást nem kapott. Maga készítette a füzetait csomagolópapírból, tanított másokat, úgy küzdötte föl magát. Először bölcsészhallgató volt, valószínűleg Ady és Párizs hatására francia szakos, majd három év után átment „mezei” jogásznak, mert látta, hogy meg kell élni – meg akart nőszülni. Az egyetem alatt malomellenőrként dolgozott. A rokonságnak ezt az ágát leginkább apám – gondolom, pedagógiai célzatú – elbeszéléseiből ismertük, ténylegesen kevés kapcsolatunk volt. Anyám családjával viszont együtt laktunk.

Anyám régi pécsi családból való. Ez jómódú iparos-kereskedő társaság volt, együtt a széles rokonság Pécssett. Szintén német eredetűek voltak, állítólag Elzászból jöttek. Kiskoromból emlékszem a különböző tántikra és bácsikra, szép, kényelmes és nagy belvárosi házakra és lakásokra. Ők később

teljesen eltűntek; azt hiszem, mi vittük tovább egyedül a családot. Anyai nagyapámnak fűszer- és gyarmatáru-kereskedése volt, nagyon jó helyen, a Jókai téren, „A Gólyához” néven. Feltalált egy gyomorkeserűt gyógynövényekből – ez volt a Matuzsálem –, amit a pécsi klinikák kipróbáltak, és nagyon jónak találtak. Ebbe ölte a pénzét, kapott egy nagy rendelést külföldről is, de aztán kitört a világháború, így a Matuzsálem és a vagyon elúszott. A családi legenda szerint elsüllyesztették a szállító hajót.

Apám, elvégezve a jogot, a pénzügyigazgatásban helyezkedett el, és gyorsan ment fölfelé. A háború alatt Sopronba helyezték a Pénzügyigazgatóság főtanácsosának. Néha bementünk az irodájába, hatalmas volt, csodálatos ceruzákkal az asztalán. Délután kettőkor végzett, majd vitt minket a strandra. Rendkívül zárkózott volt, de kitűnő modorú – ezt még nyolcvanéves korában is megsodáltam. Nyilván fel kellett dolgoznia első generációs felemelkedését, de nem ez viselte meg, hanem pályája későbbi derékba törése. Lehet persze, hogy mindezt csak én vetítem vissza. Voltak ugyanis barátai, főleg Sopronban. Ez volt az ő fénykora, amikor társadalmilag teljesen a helyén volt. Gyakran jöttek vendégek hozzánk, a férfiak kártyáztak, a nők zongoráztak, tehát folyt a társadalmi élet – mi is föl voltunk szépen öltöztetve, de nem szerettem a kényeskedő vendég kislányokat. Az első emlékeim azonban háborúsak: szólnak a szirénák, éjszaka van, a bátyám a havas járdán petróleumlámpát visz előttünk. Egyszer nem jutottunk el az óvóhelyre, hanem a házmasterlakásba húzódtunk be, onnan néztük, hogyan ég le a szomszéd ház. Máskor katonák vannak a lakásban, tüzet raknak a szoba közepén. Emlékszem egy húsvétra is, amikor a légópince ajtajában, a napfényben, kaptunk két kockacukrot.

A háború után Sopronban a lakásban nem volt szabad mindenhova bemenni, mert több szoba is alul-felül ki volt lyukasztva. Hazahoztak az anyai nagymamáékhoz, vissza Pécsre, akik egy meghitt, régi házban laktak; méteres falak, boltíves ablakfülkék, az egyikben hintaszék. Nagymamám osztrák lány volt, őket egy grófi család hozatta be mint erdészeket az első világháború előtt a Balaton mellé. Így nagymamám erdőkről és vadászatokról mesélt sokat, meg hogy a veszprémi apácáknál tanult meg magyarul, és hogy ott mennyit csúfolták. Ötéves koromban megtanított gót betűkkel írni, tehát előbb tudtam gót betűkkel írni, mint latin betűkkel, de persze magyarul. Nagyon szerettem a nagymamámat, és apám is szerette. Anyai nagyapám meghalt, amikor én egy-két éves voltam. Nagyanyám együtt élt anyám két nővérével, akik akkor még nem mentek férjhez. Ők folytatták az üzletet, paprika-nagykereskedők lettek. Akkoriban a moziban diareklámok voltak a filmek előtt, és büszkén láttam a nagy piros paprikákat és a „Lelkes testvérek” feliratot. Öntudatosak voltak, ők voltak a Lelkes lányok.

Sopronban kezdtem iskolába járni, majd Pécssett folytattam, mert Sopron megyével együtt megszűnt apám ottani beosztása is. Elhelyezték Pécsre valami pénzügyi pozícióba. Kapacitálták mint munkásgyereket, hogy lépjen be a pártba, de nem volt hajlandó. Erre kirúgták mint osztályidegent.

Szeretnék kicsit többet hallani szülei politikai felfogásáról, említett szociáldemokrata hagyományokat a családban.

A szociáldemokrata nagybácsit csak a család tehetségére hoztam fel példának. Apám '45 előtt és a háború után is a kisgazdákra szavazott. Politikáról otthon csak negatív értelemben esett szó. A háborús tapasztalatokból az oroszokat utáltuk. Anyámék családja semmi jót nem várhatott az új rendszertől, és ezt a semmi jót azután bőven meg is kaptuk. Szüleim, csakis belső használatra, meglehetősen kritikusak voltak a korábbi rendszerrel szemben is; de nem elvi vagy ideológiai alapon, hanem az igazságtalanságokat és a képmutatást emlegették. Viszont nyilvánvaló volt, hogy az új rendszer ellenségként bánik velünk, és mi is úgy tekintettünk rá, mint ellenségre. De nem vettük át a „reakciók” stílusát – szüleim ízlésének nem feleltek meg az elsuttogott hírek és rémhírek, a naiv politikai várakozások és pletykák keveréke; nekünk annál nagyobb bajunk volt.

Említette a szüleinél az Ady-rajongást. Mivel tudná még jellemezni a szellemi horizontjukat?

Apámnak nagyszerű könyvtára volt, ő gyűjtötte. Riedl Frigyes *Arany Jánosát* olvastam onnan először, még kiskoromban. Volt Pázmány Péter, kiadványok Trianonról, sokféle művelődéstörténet, verseskötetek; emlékszem, ott találkoztam először József Attilával, még az első, csúnya, Cserépfalvi-féle „Összegyűjtött versek” kiadásban. A szekrény tele volt a *Nyugattal*, *Ady-*, *Babits-*, *Kosztolányi-elsők* kiadásokkal, de ott volt a Németh László-féle *Tanú* is. És ezeket mi bújtuk. Volt Freud, filozófiai és képzőművészeti könyvek. A Tolsztojok. Ez volt az ő hozománya. Anyáméktól viszont egy csomó Tamási Áron, Nyíró. Nagymamámtól volt bekötve egy sorozat korai *Új Idők*, emlékszem belőle az első világháborús rajzokra. A másik, amit nagyon szerettem, a *Nimród* vadászlap, bekötve szépen, 1903-tól, amelyből a vadászkalandok leírásait olvastam. Sajnos ezek szétszóródtak. Anyám, nem tudom miért, az ókort szerette. Emlékszem, hogy többször is elolvasta Flavius *Zsidó háborúját*, de Thomas Mann-korszakunkban is velünk olvastott, és emlegette a történeteket.

Hogyan éltek az ötvenes években?

Pécssett jártam tovább iskolába. Hamarosan államosították a lányok boltját, emlékszem, hogy sírtak. A romokon vettek egy kétszáz négyszögöles gyümölcsöst, ami nagyon közel volt a városhoz, szőlők-kertek, csodálatos

kilatással a hegyekre és a síkságra is – ma már beépült. Gyerekkorom legnagyobb helye volt ez a kert, meghatározó élmény. A nagyanyai házukat pedig lebontották, mert azt az utcát kiszélesítették, Sztálin út néven, felfelé a hegyre. Elköltöztettek minket, igen rossz helyre, egy volt tisztai étkezdé lett a lakásunk. Együtt laktunk, a nagymama, a két nővér, és mi, közben már hárman voltunk gyerekek, plusz átmenetileg még egy társbérelő is. Miután apámat elbocsátották, a mecseki erdőgazdaságban lett gépkocsisegédvezető, voltaképpen segédmunkás. Majd előlépett, és bérelszámoló lett. Reggel hatkor ment a buszhoz, messze ki a Mecsekbe, ahol a favágó cigányok teljesítményét mérte, és bérüket számfejtette. A cigányok nagy becsben tartották, mert rájöttek, hogy doktor, és azt hitték, hogy orvos. Apám kitanulta a gyógynövényeket – ugyebár ez családi tradíció volt –, teakeverékeket készített. Fehér vászonzacskók lógtak a padlásfeljáróban, melyekben a finom illatú növények száradtak. Anyám mindig gyógyteákat főzött. Sokat kirándultunk.

Apám a pályája derékba törésétől depressziós lett. Hazajött, és nekiállt olvasni Shakespeare-t. Ha elolvasta, újra kezdte. Vagy pedig a bátyámmal sakkozott. Este bekapcsolta a Szabad Európát, majd London és Amerika Hangja következett. Az adásokat zavarták, a rádió sípolt. Anyám volt a család lelke. Ő, mint az egész Lelkes család, kicsit bohém volt. Mind a három Lelkes lány zongorázott, mert a zongoránk persze megmaradt. Magyar nótákat játszottak, meg a Tavaszzi zsongást, operettátiratokat meg Grieget, még Schubertet is, tehát ezeket a szokásos műveket. A lányok festettek is. Hollósyt másoltak, meg klasszikusokat; anyám készített egy Murillo-madonnát pasztellal. Szegény anyám még a halála előtt is kérte, hogy vegyek neki olajfestéket, mert egy tájképet festett volna. Minket is, amint lehetett, azonnal zeneiskolába küldtek. Azért nem kellett fizetni.

Borzasztóan szegények voltunk. Én húszévesen láttam először olyan vajjas kenyeret, ami nem úgy volt megkenve, hogy le van kaparva róla a vaj. Nekünk az akkori olcsó tej is drága volt, engem küldtek a tejüzembe hetvenfilléres íróért, anyám pedig ebből tudott mindenfélét csinálni. De ettől függetlenül vidámak voltunk. Ünnepekkor, de gyakran vasárnap is, anyám elővette kedvenc Zsolnayját, és szépen megterített. Anyám rongybabákat varrt, szőnyeget szőtt, újrakárpitozta a bútorokat. Ugyanazt a félcipőt hordtuk télen-nyáron, újságpapírba csavartuk a lábunk a zokni alatt, hogy ne fájzon annyira, ha korcsolyázni megyünk.

Hogyan tudott az iskolában, illetve a családjá a helyi társadalomban elhelyezkedni ezekben az években?

Az iskolában az ember vagy „É” volt, vagy „X”. Voltak idióta tanárok, akik osztrák származású nagymamám miatt azt mondták az órán, hogy „Ti várjátok a Habsburgokat”. A nyomást állandóan lehetett érezni, de mégsem

gondoltam soha, hogy ártani tudnának nekünk. Még általános iskolásként fedeztem fel apám könyvszekrényében Epiktétoszt, s utolsó mondatát máig megjegyeztem: „Anytosz és Melétosz megölhetnek, de ártani nem tudnak nekem.” Voltak nagy elégtételek: például amikor nyolcadikban bevittem az iskolába a *Nyugatot*, ami éppen a tananyag volt: „hiszen ez nekünk megvan”.

Anyai és apai ágon minden elveszett, de ami megmaradt, az a kultúra. Erre lehetett építeni, és ez adott annyi öntudatot, hogy sosem volt kisebbségi érzésem, és nem volt identitásproblémám sem. Nem is úgy éltem meg az ötvenes éveket, mint üldözést, és máig azt mondom, hogy sok haszna volt a kívülállásnak. Egyrészt megalapozta a függetlenségemet. Másrészt a pénz azóta sem érdekel. Annyira nem volt, hogy az ember megtanulta, hogy nem is kell. És ez tovább is megy a családban, mert nagycsaládos gyerekeim vannak. Egy negatív hatás mégis tagadhatatlan: a kishitűség és a bezárkózás, ami elbocsátása óta apámból áradt, és ami megpecsételte az életemet. Ez vitt később a jogi karra. Kamaszkoromban meg utána is nehéz feladat volt legyőzni azt a görcsös passzivitást, ami apámtól kényszerű mintaként ránk maradt.

Társadalmilag teljesen elszigetelődtünk. A család státusát reprezentáló idős rokonság kihalt, mi pedig elvesztettük kapcsolatainkat. Talán apám is túlzott elzárkózással reagált arra, hogy elvesztette állását, de észrevettem azt is, hogyan hagy el minket a korábbi ügyész-bírói társaság. Korábban jártunk ide-oda, szép villákba vendégségbe, aztán nem hívtak. A régi kollégák talán félték a velünk való kapcsolattartástól, de mindenképpen éket vert közénk az is, hogy ők megtartották pozícióikat. Később, amikor egyetemista évfolyamtársak hívtak zsúrokra, az ember visszakerült a hagyományos és jó módú középosztályi körbe, de úgy, mint a sokat látott utazó, aki már soha nem lesz igazán otthon szülővárosában.

A régi középosztályról van szó!

Igen. Ebből a körből ki-, illetve lecsúszva a szilárd megtartó közeg a katolicizmus volt. Nagymamám litániára vitt már óvodás koromban, később ministrálni is jártam. Anyám ment a reggel hatos misére, aztán pedig haza ebédet főzni. Apám nem volt különösebben vallásos, viszont a püspöki nagymisére eljárt, s annál makacsabbul, annál gondosabban felöltözve, latin–magyar Missaléjával, minél reménytelenebbül segédmunkáskodott. Engem a közönség – megannyi megkövült „tartás” – mindig nyomasztott. Viszont szép volt a régi, még a zsinat előtti szertartás bonyolult rendje, s mindenekelőtt a zene. Ez kitűnő volt, és nagy hagyományú: mindennap a volt püspöki énekiskola mellett vitt el az utam. Sehol az országban nem lehetett volna máshol minden héten Palestrinát és kortársait, szigorúan csakis Bach előtti zenét hallani.

A korábbi pécsi polgári társadalom miként élte meg ezeket az éveket?

Anyám azonnal el tudta mondani, hogy ki kicsoda: ennek az apja főorvos volt, annak cipőboltja volt, amaz pedig az alispán rokona stb. Ez a kisváros a hatvanas évekig tökéletesen élt. Voltak a bányászok, később épült az uránváros, de ez nem érintette a régi Pécset. Rólunk is mindenki tudta, hogy kik vagyunk, illetve voltunk. Én is tudtam minden osztálytársamról, hogy kik a régi pécsiek, kik nem, ki honnan jött, de ennek már nem volt különösebb jelentősége. Lehetett érezni, és egyetemista koromban nagyon is átéltem, ahogy ez a régi világ szétmállik, és nekünk ez már nem is volt fontos. Nagyon mesterkéltnek tartottam a rendszerváltás után ezeknek a felelevenítését. Életszerűtlen volt, nem is sikerülhetett. Bár meg kell mondanom, hogy mi még negyven év után is a régi utcaneveket használtuk, s most, hogy nagy részük visszaállt, ez fel sem tűnt.

Az egyetem előtt térjünk még ki a gimnáziumi évekre! Milyen volt a középiskola?

A gimnáziumban nagyon jól éreztem magam. Voltak divatos gimnáziumok Pécsett, például a volt – és ma ismét – ciszter, akkoriban Nagy Lajos Gimnázium. Én persze nem oda jártam, hanem a volt főreálba, amit akkor nyitottak meg újra, Széchenyi néven. Már a bátyám is odajárt a nyitó évfolyamba. Persze ez fiúgimnázium volt; a koedukáció később kezdődött. A Széchenyi ugyanott működött, ahol régen, a volt pálos kolostorban; apám is odajárt – nyilvánvalóan nem a jezsuitákhoz vagy ciszterekhez, hanem a főreálba. Maga az épület barokk stílusú, nyájas és otthonos, csodálatos kilátással föl a Mecsekre. Ez egy olyan hely volt, ahova a nem egészen megbízható embereket tették, tehát csupa jó tanárunk volt. Például a biológia-tanárunk, Horváth Olivér, egy híres botanikus, ciszter pap, már akkor gyakran utazott külföldre konferenciákra, még Japánba is. Mesélte az ottani élményeket, tehát ablakot nyitott a világra. Nagyon jó volt a matematikatanárom is, Simon István. Válogatott osztály voltunk, csupa kitűnőket gyűjtöttek össze, és ez úgy is maradt.

Tanulmányi eredmény alapján történt a válogatás?

Igen. A nyolcadikosokból a legjobbakat összeszedték – ennek az osztálynak most a nyolcvan százaléka professzor. Humán társaság volt.

Társadalmi háttérét tekintve hogyan jellemezné az osztályt?

A szokásos pécsi egyveleg, tehát voltak orvos-, ügyvéd-, iparosgyerekek és proligyerekek. A legjobb barátoméék öten laktak egy olyan lakásban, mint az apai nagyapámék, tehát szoba-konyhásban. Tényleg csak a jókat válogatták ki, és azokat összerakták az A osztályba. Érdekes egyéniség volt az osztályfőnökünk, Tóth István, jogászból lett irodalomtudós, akinek dagá-

lyos stílusán állandóan röhögtünk, de mégiscsak volt valaki. Szándékosan szeretném megörökíteni ezeknek a tanároknak a nevét. Brahiból elment az egész osztály az Arany Dániel matematika versenyre, és sokan be is jutottak a középdöntőbe. Mindenki érettségizett latinból, szerettük is. Tehát nagyon jó volt az egész. És közben az említett biológiatanárunk állandóan vitt minket kirándulni: ez az osztály ismerte a Mecseket, a növényeket. Boldog kor volt ez.

A politika nem vetett árnyékot erre!

'56-ot gimnazistaként éltük meg. Október 24-én kivonult az iskola tüntetni a Széchenyi térre, diáksapkában, amelynek viselése kötelező volt. Kincseim között őrzöm egy Rákosi-szobor darabját s egy vöröscsillag-szilánkot a Nádor szálló tetejéről akkor ledobott csillagból. Eltettem a *Szabad Dunántúli Napló* példányait is. Naplót vezettem december végéig; odaadtam olvasni a gyerekeimnek is, amikor kamaszok lettek. Magában a városban harc vagy erőszakos cselekmény nem volt. Egy pisztolylovést regisztráltam a naplóban, meg persze a különféle munkástanácsok és bizottságok megalakulásának híreit. A felfegyverzett bányászok november 4-e után felmentek a Mecsekbe, és sokáig, november végéig tartották magukat, aztán lassan átmentek Jugoszláviába. Amikor az oroszok bejöttek, az ablakunk alatt állt egy orosz tank, és lőtte a Mecseket. Később felmentünk egy osztálytársammal, és megnéztük a kidőlt fákat. Viszont amikor elkezdődött az iskola, a biológiatanárunk behozta azt a számát a *Sorsunk*nak, amit '44-ben a német megszállás után még ki tudtak adni. A *Sorsunk* pécsi folyóirat volt, a mostani *Jelenkor* elődje. A szerkesztőségi cikket olvasta fel. Az volt a lényege, hogy megszálltak minket; most mindenki vonuljon passzív ellenállásba, mert meghalni nem érdemes, de tartsuk magunkat. És ezt Olivér szépen felolvasta az osztálynak.

Az osztályban ezt mindenki egyformán fogadta!

Igen, teljesen egyformán fogadtuk, s azt hiszem, megértettük. Az iskola egész márciusig minden reggel a Himnusszal kezdte; tehát az osztály felállt, és mintegy imádság helyett a Himnuszt énekeltük. Valaki márciusban meghallotta az utcáról, és az igazgatót kirúgták. De addig ez így ment. Talán '57-ben történt, hogy el akarták vinni Pécsről a jogi kart, tehát megszűnt volna a tudományegyetem, amelynek a Szegedre vitt bölcsész kara után csak ez az egy kara maradt. Akkor elhatároztam, hogy tiltakozni fogok. Két osztálytársammal írtuk fel a falakra a téli sötétben, este hét és kilenc között, hogy „El a kezekkel a jogi kartól!”. Felírtuk szépen az egyetemi könyvtárra, gimnáziumokra, középületekre. Másnap megnéztük, gondosan le volt mindegyik síkálva. Szóval ilyeneket csináltunk. Más „ellenállás” nem volt, de KISZ sem volt, én legalábbis nem emlékszem, hogy lett volna a gimnáziumban.

A gimnázium után hogyan választotta a jogot?

Egyáltalán nem akartam jogász lenni. Jártam zeneiskolába, és utána felvettek a zeneművészeti szakiskolába, zongorista voltam. Itt nagyon jól éreztem magam, délután tartották a különféle órákat. Másodikos koromban új tanárt kaptam, aki akkor végzett az Akadémián: Bánky József zongoraművészt. Úgy fellelkesített, hogy nekiálltam örülni gyakorolni. Napi hat órát gyakoroltam, úgyhogy három hónap alatt tönkrement a kezem. Az inhvetylygyulladás operációval sem tudták rendbe hozni, így már akkor eldőlt, hogy nem leszek zongorista. De jártam továbbra is a szakiskolába, zeneelméletre, zenetörténetre. Nagyon szerettem az ottani társaságot, a délutánt általában a konziban töltöttük. Lukás órákban például, ha lehetett, rászabaldultunk az orgonára. Kötelező volt, azaz tantárgy, énekkarba járni. A Liszt kórus igen jó kórus volt, még egyetemista koromban is énekeltem ott. Végig énekeltek az egész irodalmat Händeltől Honeggerig, sőt új magyar darabokat is előadtunk. Nagy karmesterek is jöttek hozzánk, Ferencsik, Lamberto Gardelli rendszeresen dirigált minket. A bátyám később fuvolista lett, sokat szonátáztunk együtt. Apám ritka derűsebb pillanatai voltak, amikor minket hallgatott. Tehát én zenésznek tartottam magam, a feleségemet is itt ismertem meg. Ő ének szakra járt.

A zene tehát jobban vonzotta, mint a jog? Komolyan felmerült, hogy az előbbivel foglalkozzon?

Komolyan. Sokat olvastam, és képeztem magam. Ám végül mégsem volt bennem elég erős az elszánás arra, hogy valóban zenetudós legyek. Azért mentem a jogra – és itt ütött vissza a családi háttér, a kishitűség –, mert a szüleim úgy vélték, nem tudok Pécsről elmenni, hiszen ők nem tudnak támogatni. Tényleg nem tudtak, de ha az ember nagyon akar valamit, akkor feljön Pestre támogatás nélkül is, és az ösztöndíjból, újságkihordásból megél. De nem akartam olyan nagyon semmit. Volt Pécssett tanárképző főiskola, de az lenézett intézmény volt. Egyetemnek maradt a jogi és az orvosi. Az orvosira szinte reménytelen lett volna bekerülni, viszont a jogi felvételre számíthattam, mert kitűnőre érettségiztem. És hát a jogászból minden lehet, majd meglátjuk. Minden különösebb lelkesedés nélkül elmentem a jogra, és egy hónap múlva láttam, hogy az egy katasztrófa: iszonyatos hely volt, ahol semmit nem lehetett kapni.

Egyetlen oktató sem volt, aki adott valamit?

Egyetlenegy volt, vele jóba is lettem, és máig is becsülöm. Ő a római jogon volt akkor tanársegéd, Benedek Ferenc. Jó latinus voltam. Jöttek mindenhonnan gyerekek a jogra, akik nem tudtak latinul, tehát a római jogi tanárszék az első dolgozat után rögtön meghívott demonstrátornak. Benedek Ferenc egyből a kezembe nyomta a Digestákat, hogy dolgozzam fel a Lex

Rhodiát. Ez a rodoszi törvény arról szólt, hogyan kárpótolják a többiek azt a kereskedőt, akinek áruját a viharban a tengerbe dobták, hogy a hajó megkönnyebbülve megmeneküljön. Én hazavittem a nagy könyvet, és fordítottam, dolgoztam. A professzor egy pesti ügyvéd volt, aki a római jog tudományában semmi nyomot nem hagyott – azért lett tanszékvezető, mert Rákosi védője volt a Rákosi-perben. Benedektől meg lehetett tanulni, hogy mi a tudomány. Azt is, hogy van egy hivatalos rangsor, s ettől függetlenül egy érvényes szellemi értékrend. Ő keveset írt, de rengeteget olvasott, ismerte a könyvek és könyvtárak világát. Mi az, hogy jó kiadás, rossz kiadás stb. Elmondtam neki, hogy nem akarok jogász lenni, mire azt válaszolta, hogy nem baj, a vizsgára tanuljam meg, és másnap felejtsem is el, különben pedig olvassak, műveljem magam, mert a lehetőség nem tér vissza.

Pécsett adott volt a lehetőség, hogy olvasson?

Persze. Jártam a könyvtárba már gyerekkoromban, mert például Jókai nem volt otthon, és én azt a könyvtárból cipeltem haza. Nem olvastam viszont semmi jogot, utáltam.

Helyette miket olvasott?

Benedek ugyan váltig mondta, hogy a jog nem az a Duna–Tisza közti betyárság, ami a közlönyben van, hanem valami sokkal tágabb fogalom. De nem muszáj ezzel foglalkozni, olvassak mást, Cervantest, német novellákat, világirodalmat. Jól lehetett vele beszélgetni mindenről, és szó sem esett arról, hogy jogot kellene olvasni. Az említett elsős dolgot adtam be aztán szakdolgozatnak is, mert nem voltam hajlandó többet joggal foglalkozni. Levizsgáztam mindig. Varga Csaba csoporttársammal, aki ma a jogelmélet professzora – de szintén zenész, még a szakiskolából ismertem –, együtt tanultunk előző éjjel, mondtuk egymásnak a jegyzetszöveget, másnap pedig megkaptuk a jó jegyeket. Úgy végeztem el a jogot, hogy fogalmam sem volt róla, nem értettem, nem is akartam. Vannak olyan alaptárgyak, amikről szentül hiszem, hogy nem tanították, pedig vannak róla szigorlati jegyeim. Katalógust tartottak, tehát jártam az órákra, beültem a leghátsó sorba, és ott bújtam a zenetörténeti, esztétikai meg egyéb könyveket, meg a *Korunk Szellemi Körképét* és más, nyugati küldeményeket. Közben beiratkoztunk hárman, akik nem szerettük a jogot, a Széchényi könyvtár öt féléves könyvtárosképző tanfolyamára, amiből később főiskolai szak lett Szombathelyen. Én elvégeztem, a többiek abbahagyták – és jogászok lettek. Egyszerre kaptam meg ezt a diplomát a jogival. Az is állt a személyimben, hogy szakképzettsége könyvtáros.

A jogtól való viszolygásnak volt valami különösebb oka?

Az volt kiábrándító, amit jog címen oktattak. Azzal kellett foglalkozni, hogy a tsz-jog miért önálló jogág, és azzal traktáltak, hogy a jogot nem ta-

goljuk, az tagolódik, természetből fogva, tudniillik éppen olyan jogágakra, amilyen tanszékek vannak. A polgári jog, amely később a szakmám lett, nem érdekelt, amit mondtak, unalmas volt. A tanárok gyarlóságát hamar átláttuk. Akadt, aki az eszét játszotta, akadt, aki még azt sem.

És az egyetemi diákélet...? A zenén kívül volt valami, amiben részt vett?

Nem, én tulajdonképpen kívülálló voltam. Egy-két évfolyamtárson kívül a szűkebb társaságunk zenészekből és orvosokból állt. A jogászelet, ivászat meg hasonló, távol állt tőlünk. A barátom feljött Pestre latin–magyar szakra, aztán filmes lett – B. Révész László, dokumentumfilm-rendező. Sokat utaztunk autóstoppal Pestre, hangversenyre, kiállításra vagy csak beszélgetni. Révész becsempészett a Ménesi úti kollégiumba aludni.

Tehát mondhatjuk, hogy nyomtalanul teltek el az egyetemi évek?

Ami a jogot illeti, teljesen.

Ezt követően hova került?

Feljöttem Pestre, mert későbbi feleségem itt járt bölcsészkarra. Eleve pesti állásokat pályáztam meg, így lettem fogalmazó a kispesti bíróságon. Itt láttam először a jogot. A Badacsonyi utcában laktam albérletben, innen mentem ki minden reggel a távoli Kispestre, ami olyan volt, mint egy alföldi kisváros. Pécsről szinte egy faluba csöppentem. Kispest élte a maga életét, a bűntények a három kocsmában vagy a Kiserdőben történtek, és folytak a birtokviták a családi házak mezsgyéjéről. Három helyi ügyvéd praktizált ott, akik közül az egyik biciklivel járt, a másik Volkswagennel. Volt három-négy bíró. Rögtön bejelentettem, hogy nem leszek jogász, átmenetileg túrjenek meg, nem vagyok hajlandó a kétéves fogalmazói oktatásra járni. Mindent megcsináltam, amit kellett, tartottam panasznapot, békítettem a magánvadás ügyfeleket, gyártottam az aktákat.

Közben kerestem állást, és találtam is. Úgy volt, hogy a Gorkij könyvtárba megyek, ez az idegen nyelvű könyvtár volt. Amikor feljöttem Pestre, Benedek Ferenc annyit mondott útravalónak, hogy van neki itt egy embere, Mádl Ferenc. Jelentkezsek nála, hogy ne legyek elveszve. Mádl ekkor az MTA IX. osztályának titkára volt. Bementem hozzá a Nádor utcai akadémiai épületbe, ő már akkor is ilyen ősz volt, mint most. Elmondtam neki, hogy nem akarok jogász lenni, mire azt válaszolta, hogy ő sem akart, de azt is lehet rendesen csinálni. Nem is tartottuk a kapcsolatot, míg egyszer csak ő keresett, hogy tudok-e németül, mert el lehetne menni Jénába. Az volt a terv, hogy lesz ott egy összehasonlító jogi intézet, ahova olyan, nyelveket beszélőket kerestek, amire nem volt német jogász. Egy pécsi kollégát szemeltek ki, aki azonban – kiderült – nem tudott elég jól németül. Sürgősen kellett valaki. Eörsi Gyulával együtt meghallgatták a nyelvtudásomat,

és úgy döntöttek, mehetek. 1966 nyarán utaztam ki. Előtte összeházasodtunk, hogy a feleségem velem jöhessen. Teljesen szabálytalanul kaptam, illetve tartottam meg a szolgálati útlevelet három évig. Az egyetemi kiküldetéshez három hónapra a pécsi egyetemi könyvtár alkalmazottja lettem, de amikor az lejárt, nem vezettem ki a személyimből. Éppen amikor kimentem Jénába, egy központi bizottsági ülésen Walter Ulbricht kijelentette, hogy a jogösszehasonlítás burzsoá áltudomány. Tehát arra értem ki, hogy nincs intézet – nem is lesz. Választhattam, hogy azonnal visszafordulok, vagy beállok tanársegédnek a német polgári jogot oktatni. Az utóbbit választottam, hiszen itthon nem volt semmi jobb.

Milyen volt akkor a Jénai Egyetem?

Jéna szörnyű volt. 1966-tól '69-ig voltam ott. A jogi karon mindenki SED-tag volt, a diákok is és a tanári kar is. Két nem párttag volt: egy bolgár kolléga, aki NDK-s lányt vett el, és én. Egy padlásszobában ültünk, semmiről nem tudtunk, mert minden a párton belül folyt, tökéletesen izoláltuk magunkat. Rögtön mondta a főnököm, hogy írjak doktori disszertációt, témát is adott. *Drittschaden* – nem is értettem –, szerződésen kívüli harmadik személynek okozott kár. Úgy írtam meg a disszertációt, hogy semmilyen segítséget nem kaptam. A könyvtárban álltam neki a munkának. Hosszú ideig tartott, míg megértettem, hogy miről is van szó, rajzolgattam a viszonyokat a felek között. Nagyon lassan kezdett megvilágosodni a kép. A *Doktorvaterem* csak akkor látta a dolgozatot, amikor készen átadtam neki. Azután is csak annyit mondott: „Ganz ordentliche Arbeit”. Többet nem is beszélünk róla.

A nyugatnémet irodalmat meg a régi német irodalmat egy kis „méregszobában” tartották, ahova nem léphetett be, csak akinek jogosítványa volt. Hát én beléphettem. A „közemberek” számára csak az NDK-s irodalom állt rendelkezésre. Fél év után kaptam egy csoportot, jogeset-megoldási gyakorlatokat kellett tartanom. Jártam be a professzor előadásaira, mint az orvosoknál az asszisztencia, és tanultam, akár egy örült, mindig egy leckével előrébb, mint a hallgatók. Akkor még közös volt a polgári jog Németország két felében, később készült csak el az NDK polgári törvénykönyve. Használhattam a nyugatnémet és a régi tankönyveket. Röhejesnek is hatott ugyanakkor, hogy e könyvek nyomán háború előtti eseteket hozok, hogy például lovat vesznek... – 1969-ben. Jénában lényegében teljesen elhagyatva elolvastam a klasszikus német szépirodalmat meg a német klasszikus polgári jogi könyveket. Nagyon nagy hasznát láttam ennek.

Elképesztő körülmények között éltünk... Mintha akkor lett volna vége a világháborúnak. A diákokon kinn feküdt a város szélén, a domboldalon, háborúból ottmaradt fabarakokban. Aspiránsok is laktak ott, például egy egyiptomi csillagász és hasonlók. Az ember vágthatott fát magának, hogy

befűtsön a vaskályhába, ha fázott. A közös mosdóban csak hideg vízben fürödhettünk: öntöttvas vályúk a fal mellett, fölötte a csapok, mint a koncentrációs táborban. Közös női-férfi WC. A feleségem ott hordta ki az első gyereket, ott is született meg. Hihetetlenül kegyetlen körülmények között, mert engem még a kórházba sem engedtek be látogatási időn kívül. Egy napig vajúdott ott, egyedül, elhagyatva. Szörnyű volt, embertelen. Az egész NDK olyan volt egyébként. Egy vigaszt találtunk, hogy kirándultunk a Thüringer Waldban.

Nem merült fel időközben, hogy feladja, és hazajön?

Nem, nem. Itthon nem volt semmi. Az tartotta bennem a lelket, hogy meg kell írni a disszertációt, ami, mint Mádl és Eörsi ígérték, belépő lesz az MTA Jogtudományi Intézetébe. Akkor már nem kell itthon visszamennem a bíróságra. Ha az ember már ennyit dolgozott, akkor miért menjek el a Gorkij könyvtárba könyveket kihozni? A feleségem hazajött, amint a kisgyerekekkel lehetett utazni. Én pedig azután a Drezda–Budapest-vonaton töltöttem az életem felét.

És itt már eldőlt, hogy megmarad a jogi pályán?

Nem, nem dőlt el negyven-negyvenöt éves koromig. Tehát 1969 márciusában megvédtem a disszertációmat. Közben volt a prágai tavasz. Jóba lettem a kinti csoportommal, jöttek hozzánk, szabadon beszélünk – és utána feljelentettek. Feljelentettek egy mikulási órák miatt is. Mádl éppen kinn tartózkodott Kaliforniában, és írt az MTA osztályközleményében az amerikai jogi oktatásról egy hosszú beszámolót. Mikulás lévén én erről meséltem az órámon. Burzsoá propaganda miatt rögtön hívatott a dékán. Végül örültek, hogy eljöttem. A védelesen megjelent maga a rektor meg az egyetemi párttitkár is, nem is értem, miért. Cum laude megkaptam a fokozatot. Ez volt délután kettőkor. Este hétre meghívtam a kollégákat vacsorázni, és a tíz órai vonattal elhagytam az NDK-t örökre. Vissza se mentem azóta.

Itthon rögtön beléptem a Jogtudományi Intézetbe. Eörsi Gyula lett a főnököm, aki nemcsak a kitűnő Szladits–Nizsalovszky-féle polgári jogi iskola folytatója volt, hanem liberális főnök is. Ott dolgozott Mádl Ferenc, Harmathy Attila, Sárközy Tamás, Lontai Endre – szóval a szakma legjobbjai. Ez egy nagyon jó, védett helynek számított. Én albérletben, a feleségem kollégiumban lakott, a gyerek meg Pécsen élt a feleségem szüleinél, így állandóan úton voltunk. A fiam hároméves korában – a lányom éppen megszületett – költöztünk be az első lakásunkba.

Milyen munkákat kapott az intézetben?

Kezdetben akadt egyrészt egy sor intézeti munka. Akkor még tudtam annyira oroszul, hogy a külkereskedelmi minisztériumi delegációkkal vittek

jogi háttérembernek. Így vannak moszkvai élményeim is abból az időből. Messze kimettróztam a külvárosokba nézelődni. A KGST-országok kereskedésének alapjául szolgáló egyezmény értelmezéséről folytak a tanácskozások, például az állam felelősségéről az állami vállalatokért stb. A szünetben mindenki németül beszélt. Másrészt pedig elkezdtem dolgozni az intézetben a kártérítési témán, amelynek egy aspektusáról már a disszertációm is szólt. Eörsi egyszer bejött hozzám, hogy mit csinálók itt másfél éve? Mondtam, hogy nemsokára megmutatom, és beadtam neki egy vastag tanulmányt. Másnap hívatott, nagyon fölzaklathattam. Leültetett, és azt mondta: „Nagyon jót tetszett írni.” Ez fordulópontja volt az életemnek. Eörsi mindent elolvasott, amit munkatársai adtak neki, bolhabetűkkel kipreparálta. Ezt nagyon tudom tisztelni. Így kaptam vissza a tanulmányt, de Eörsi azonnal intézkedett hogy megjelenjen, angolul is. Nagy feltűnést keltett. Aztán folytattam, és ez lett a felelősségi könyvem, amely '75-re készült el. Közben az intézetben kaptam ösztöndíjakat is. A hetvenes években utaztam először külföldre, mármint Nyugatra: 1972-ben Olaszországba, ami óriási élmény volt. Aztán '75-ben kaptam egy IREX-ösztöndíjat Amerikába. Szakmailag ugyan semmit nem hozott, de én buszozva, buszon aludva bejártam az egész Államokat. Például utcai cipőben, egy gallon vízzel a kezemben lementem a Grand Canyonba, de nem a turistáknak engedélyezett helyen, hanem tiltott úton. Egy autóbuszon megismert német szociáldemokratától kaptam a térképet hozzá. Az ösvény elején többször ki volt írva, hogy „Forduljon vissza, életveszély!”. Aztán a vizet eldobtam, mert nehéz volt. Mintha a pokolba mentem volna le zöld, lila, kénsárga és piros sziklák között, tűző napon. Egy álló napig tartott, míg leértem.

Hogyan lehetett amerikai ösztöndíjat kapni a hetvenes évek közepén?

Az intézet révén. Voltaképpen mindenki sorra került, elég igazságosan. Például a strasbourgi összehasonlító jogi kurzust, ami három éven át évente két hónapig tartott, mindenkinek el kellett végeznie. Nekem nem, a jénai fokozat miatt. Az intézetből az idősebbek pedig ott tanítottak. Tehát az intézet utazás szempontjából jó hely volt, vendégek szempontjából pedig nagyon jó. Rendszeresen jöttek a svéd, amerikai, német tanárok Eörsihez. Mindenki beült a nagy asztalhoz, és beszélgettünk.

Az ember az intézetben két dolgot tanult meg. Alapkövetelménynek számított, hogy jog-összehasonlító alapon kell dolgozni. A másik pedig a történelmi szemlélet. Persze a marxista séma adott volt: a klasszikus kapitalizmusnak a klasszikus polgári jog felelt meg, és előtte a preklasszikus, utána a hanyatló stb. Stílusában is mindenki ezt a „még nem”, „már nem” szemléletet követte, de ehhez egy csomó műveltségi adalék kapcsolódott. Eörsi is állandóan a Buddenbrookokkal és a Hagenströmökkel példálózott. Ké-

sőbb, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján éppen az a felfedezés inspirált – Polányi Károly és Koselleck nyomán –, hogy ez a séma mennyire hamis.

A polgári jogi felelősség hanyatlásáról szóló könyve tulajdonképpen a 19. századi liberális jogfelfogás hanyatlásáról szól. Arról – ha jól értem –, hogy a jogot szociális szempontok színezik át, s a jog szociális feladatokat vállal. Vajon nem terheli-e túl ez a jogot! Hogyan látja a jog funkcióját mint a társadalmi integráció biztosítóját?

A könyv arról a kettősségről szól, amely egyfelől a polgári jogi kártérítést – elsősorban a gondatlanságból okozott károk megtérítését – ténylegesen meghatározó kockázatelosztási szempontok, másfelől a felelősség ideológiája, a „vétkességre” épített kártérítési jog között feszül. Ennek a viszonynak a történetét mutattam be a római jogtól kezdve. Igaz, amikor a 19. század végén és attól kezdve a tömegessé vált munkahelyi és közlekedési baleseteknél nem lehetett a károkozó vétkességét bizonyítani, a klasszikus vétkességi szabály helyett más alapot kellett találni a kártérítésnek. Erre kényszerítették az államot a szociális feszültségek is, és meg kellett találni a fedezeti technikákat is, így legkorábban a társadalombiztosítást. Ezután más-más szempontok szerint fejlődött a károsult és a károkozó jogi pozíciója. Ennek a szétválásnak a meglátása és kidolgozása a könyv nagy ötlete, s persze számtalan hatás feltételezése, amelyek a jogalkotót már nem működésképes ideológiák fenntartására készítették. A szocialista jog például – a „jog nevelő szerepe” alapján – a végletekig ragaszkodott a vétkesség fikciójához a kártérítés alapjaként. Megjegyzem, hogy Fehér Ferenc Dosztojevszkij-könyve, *Az antinómiák költője*, nagy hatással volt arra, hogy a vétkességet morális kategória helyett „konvenciónak” fogjam fel.

Föl sem merült bennem, hogy a jog ezeket a nagy szociális feladatokat ne tudná megoldani. Később ütköztem az „eljogiasítás” problematikus voltába, a személyiségi jogok kapcsán. Mivel az egyén végtelenül kiszolgáltatott lett – például a médiának –, ki kellett terjeszteni a jogi védelmet olyan területekre, amelyek a jog számára természetük szerint hozzáférhetetlenek. Az autonómia és az egyéniség jelszavával hozott egyre részletesebb szabályozás éppen nem a valódi egyéniségnek hasznos, hiszen csak az átlagos, társadalmilag akceptált tulajdonságokra képes védelmet nyújtani. Ma pedig annak vagyunk tanúi, hogy a jog kárára tért nyerne a formátlan megállapodások az állam és a nagy gazdasági szereplők között. Az átláthatóság és a kontroll hiánya miatt ez már a demokráciát veszélyezteti.

Visszatérve a Jogtudományi Intézethez többé-kevésbé lehet tudni, hogy ebben az időben a Történettudományi Intézet, illetve a Filozófiai Intézet, aztán később a Szociológiai Intézet valamiféle ellenzékiiségnek lett a fészke. A Jogtudományi Intézetben mi volt a helyzet a hetvenes-nyolcvanas években?

Szó sem volt ellenzékiiségről. Az intézet a jogi szakmák szerint és szociológiailag tagolódott. A polgári jogászok voltak az urbánusok, hogy ezt a rossz hasonlatot használjam. Ezzel szemben az államjogászok és igazgatási jogászok számítottak a népi társaságnak; ott a befutott vezető kutatók egykori népi kollégisták voltak. Lehetett érezni, hogy ez a két rész nem nagyon szívleli egymást, de engem ez nem izgatott. Az az igazság, hogy kívül maradtam ezen is. Egy öreg kollégánk, aki még a Teleki Intézetből maradt a jogtudományivá átszervezettre, Trócsányi László, megírta emlékeit az intézetről. Örömmel olvastam, hogy ezt a kívülállást írja rólam.

Eörsi Gyulának sokat köszönhetek. Neki nem mondtam, hogy nem akarok jogász lenni; viszont ő egyszer elmesélte, hogy inkább pszichológus szeretett volna lenni. Azt hiszem, irigyelte az öccsét, Eörsi Istvánt, aki mert ellenzéki lenni, ő viszont beállt a sorba, és lett nagy ember, akadémikus, rektor stb. Eltévedt polgár volt, és nagyon vágyott a kékszeműek közé. Állandóan Tonio Krögert emlegette. Amikor egy könyvét nem ismertették, saját maga írt kritikát Korsós Antal néven saját művéről. Óriási becsvágyt élt benne, hogy ő legyen a szocialista ellenpárja néhány nagy standard szerzőnek, illetve műnek. Hagyott minket dolgozni, értékelte a tehetséget. Hamarosan közölte velem, hogy kinevez „magántudósnak”, írhatok, amit akarok, csak írjak. Ezzel óriási ajándékot kaptam, mert annak idején kezdett az intézet minisztériumi megrendelésre dolgozni, tehát „szerződött” kutatási főirányok lettek – a szocialista vállalat például. Sárközy Tamás, aki ezt szerette, meg Harmathy Attila foglalkoztak a szocialista vállalattal, és minden munkatársat beosztottak, hogy írják a vastag köteteket. Engem nem érdekelt a szocialista vállalat, és szerencsére nem is kellett közreműködnöm. Nem volt közbülső főnököm, csak Eörsinek tartoztam felelősséggel. Úgy élhettem és dolgozhattam harmincévesen, mint egy nyugdíjas.

Nyelvbottlás volt, amit korábban mondott, hogy végül is negyvenöt éves koráig nem döntött véglegesen a jogi pálya mellett? Hiszen akkor már egyetemi tanár volt.

Nem volt nyelvbottlás. A családom nehezen viselte az ambivalenciát, hogy mentem előre a számárlétrán, de azzal, hogy ez nem az én pályám, igazából nincs közöm hozzá. Meg akartam mutatni, hogy tudom ezt a mesterséget olyan fokon űzni, mint bárki más. De ahogy Thomas Mann mondja: „Csak az nem unalmas, ami alapos”, tehát az ember akár halbiológus, akár jogász, amikor belemegy a részletekbe, akkor a téma érdekes lesz, rájön mindenfélére. Szóval nem akartam jogász lenni, de absztrakt kutatóként jól éreztem magam, és játszottam, komponáltam, mint egy zenész. Mérték felett sokat dolgoztam, s a család őszintétlennek tartotta ezt. 1970–75 között a parlamenti könyvtárban volt egy ezerforintos szakozói mellékállá-

som. Hetente két délután hozták be a kocsikat, minden új könyv átment a kezemen. Akkoriban nagy rekatalogizálás folyt, tehát mindent behoztak a raktárból is. Az egyik kocsi régi könyv, a másik új. Ennek nagyon sok hasznát láttam, nem is tudom elmondani, hogy mit köszönhetek ennek. Az ember bejárt a raktárba, és csak a korszakot nézte, hogy például az 1870-es évekből mi van. Gyűjteményes kötetekben közölt tanulmányokra másként soha rá nem akadtam volna. Hihetetlen sokat profitáltam ebből.

*Miként kezdett foglalkozni a környezetvédelmi jog témájával?
Rám osztották.*

Tehát ez sem választott kutatási terület?

Nem, ez sem. De azt mondom, ismét Thomas Manntól tanulva, hogy hagyni kell történni a sorsot. Pontosabban: segíteni kell neki. Ezt szeretném megmagyarázni. Ha az ember egy magas, elvont célra összpontosít, s ezért állandó készenlétben van, akkor végső soron semmi sem véletlen. Tudniillik akkor nem szükséges folyton közvetlen célokat kitűzni, hanem nyugodtan lehet haladni azon az úton, ami éppen adódik. De közben szakadatlanul és szerteágazóan figyelni kell, mert nem lehet tudni, mikor és honnan jön egy jelzés, egy impulzus, amikor az addigi út értelmé megvilágosodik, és a következő választás egyértelműen adódik. Ilyen célnak elég – hogy magasabbat ne mondjak –, ha valaki kamaszkora óta valami marandót akar alkotni, s ha akkor nem tudja pontosan, mit, addig is keményen dolgozik a lehetséges készségek fejlesztésén, és mindig figyel. Azaz hűség marad a célhoz.

Visszatérve az intézethez, többünknek kellett írni cikket egy környezetvédelmi kötetbe, ezt ott adták ki. Rám a kártérítés-biztosítási rész jutott. Ami hozzá jött, túl a kötelező feladaton, az *actio popularis* bevezetésére tett javaslat volt: bárki perelhessen a környezet érdekében, még akkor is, ha őt magát nem éri kár. Ennek az ötletnek a gyümölcse akkor érett be, amikor tíz év múlva bevettük a populáris akciót az alkotmánybírósaági törvénybe, az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásain. A cikkből így egy kis könyv született, annak pedig az lett a gyümölcse, hogy a környezetvédők rájöttek, hogy létezem. Az éppen alakuló Duna Kör azonnal segítségül hívott. A következő könyv témája, a személyiségi jog, már saját választás, megfelelt az autonómia és a magánszféra iránti érzékenységnek. A könyv, sajnos, nincs jól megszerkesztve. Ahogy egy német kritikus írta, olyan, mint amikor a hegyekben vándorol az ember a ködben. Néha felér egy csúcsra, amikor minden kitisztul, és a kilátás megéri az addigi út nehézségeit. Az én hibám, hogy így hagytam, de gyorsan le akartam adni nagydoktorinak, még egy hosszú német ösztöndíj előtt. A nyolcvanas években két évig voltunk Németországban Humboldt-ösztöndíjjal. Azonnal megírtam a német verziót, amely a kellő távolság híján olyan maradt, mint a magyar.

És végül is mi történt '87 körül? Mi történt negyvenöt éves korában, amikor végképp a jog mellett döntött?

A rendszerváltás, illetve már az előszele értelmet adott annak, hogy értettem a joghoz. Éppen most húsz éve, 1984-ben léptem be a Duna Körbe, s akkor kezdett derengeni, hogy azt a sok céltalan szenvedést a joggal lehet valami értelmes célra is használni. Még a professzori státusom is szerepelt a játékban. Amikor először mentünk a Természetvédelmi Hivatalba tárgyalni, aésre nyitott ajtókból leskelődtek a hivatalnokok, mintha az indiánok vagy valamilyen egzotikus törzs jelent volna meg a folyosón. Én meg bemutatkoztam, hogy az ELTE tanára vagyok; akkor ez elég szokatlannak tűnt. Később, amikor a Duna Kör megkapta az alternatív Nobel-díjat, devizabűntettet akartak a nyakunkba akasztani. Bementem azzal, hogy Sólyom László vagyok, a polgári jog professzora, és elmagyaráztam, hogy a Duna Kör jogilag nem létezik, hiszen éppen ők nem engedték egyesületként megalakulni; a pénz pedig egyelőre Oslóban van, nem vette fel senki. Végre láttam, hogy ehhez érteni kell, és hála Istennek, hogy én ezt kitanultam, jobban, mint ők. Nem hagytam magam. Előfordult, hogy behívott egy minisztériumi osztályvezető; azt hitte, hogy én állni fogok az asztal előtt, ő meg fenyegetőzik. És tényleg – bementem, bemutatkoztam, ő pedig elkezdte a számonkérő szöveget. Körülnéztem a szobában, fogtam egy széket, odavittem, leültem vele szemben, akkor... „Tessék helyet foglalni” – mondta, de nem kapott levegőt. A Duna Körben én voltam a „legalista szárny”. Mert egyrészt én is vittem a szatyorban a jelvényeket a megfelelő helyekre, *A Duna Kör Hírei* című szamizdatot terítettem az egyetemi lépcsőházban, az ablakmélyedésekben... Ragaszkodtam ahhoz, hogy vannak bizonyos jogok, ha csak papíron is, de ezeket próbáljuk meg kellő kurázsival érvényesíteni. Ilyesmiben egy csomó „alternatív” társaságnak segítettem. A tanszékre bárki bejöhettett segítségét kérni.

Jogi tanácsért?

Igen, de pereket is vittünk. Például azt az ügyet, amelyikből a „Mit szabad, és mit nem?” című cikk lett. Ez fordulópont volt. Egy háromgyerekes családapának, aki családtervezési okokból kérte ezt, a kórházak nem voltak hajlandók elvágni az ondóvezetékét, mert „nincs olyan jogszabály, amely ezt megengedné”. Vittem a hallgatókat a tárgyalásra, a pert persze minden fokon elvesztettük, de a nagy cirkusz bizonyosan tanulságos volt a gyerekeknek. A tanulmány megjelenése után pedig hívtak mindenhova, művházakba, klubokba. Mindenki hallani akarta, hogy nem kell mindenhez engedélyt kérni: a főszabály az, hogy a jogainkat gyakorolhatjuk.

Tulajdonképpen ekkor identifikálódott végleg a jogászsággal?

Igen, ekkor már nem szégyelltem. Korábban azt mondtam, hogy „jogász vagyok, de tetszik tudni, nem olyan jogász...”. Az addigi életem visszame-

nőleg igazolódott, s a jövőre nézve is volt mit tenni. Addig absztrakt műveket „termeltem”, amiket – tudtam Benedek Ferenctől – elővesz majd valaki száz év múlva. Nem tudtam viszont azonosulni ezzel a szereppel. Nekem is rossz volt, mindenkinek rossz volt. Attól kezdve lett valami, amit szívből tudok csinálni. Ehhez az akkori politikai szituációban hozzátartozott, hogy kiálltam szónokolni az aluljáróba; hogy nagy konspirációval, érettségi találkozó címén kibérelt vendéglőben nemzetközi sajtóértekezletet tartotunk a Dunáról, és kigúnyoltuk a titkosrendőröket. E mögött azonban ott volt az aranyfedezet: az idős, tekintélyes vízépítő mérnökök tudása, akik nem adták el magukat, nálam pedig a jog. Nem a cirkusz miatt volt ez jó, hanem már ’85-től kezdődően lehetett tudni, hogy ez visz valahova.

Lehetett tudni?

Igen, lehetett. Én biztos voltam benne. Nem féltem soha. Látszott, hogy ebből lesz valami. Addig is új témákat kell nyitni. Akkor fedeztem fel az adatvédelmet például.

Az előbb említette a személyiséggel kapcsolatos érzékenységét, amely erre a témára terelte. Ezt megmagyarázná részletesebben?

Nem ért semmi olyan inzultus, ami ehhez a témához vezetett volna, inkább a habitusomnak felelt meg. Részben összefüggött régi témámmal, a kártérítéssel is, hiszen ide tartozik a nem vagyoni vagy más szóval az erkölcsi károk megtérítése. De izgatott, hogy a személyiségi jog többszörösen határterület, hogy mikor és hogy került a polgári jogba, s miért nyúlik ma az alkotmányjog területére. Elválaszthatatlan erkölcsi kérdésektől is: ide tartozik az abortusz, az eutanázia. E téma kapcsán találok az amerikai és a német alkotmánybíráskodással. Ekkor tervezték nálunk a totális népesség-nyilvántartást, vezették be a személyi számot. Azok közül, akik legkorábban figyelmeztettek a veszélyre, szeretném megőrizni itt Könyves Tóth Pál mérnök nevét, akivel együtt dolgoztunk.

Közben működtek a mozgalmak, melyekből sok emberi tapasztalat is származott. A *Valóság* például a „Mit szabad, és mit nem?” miatt először a keblére ölelt mint új felfedezettet, azután amikor beadtam a második cikket „Környezetvédelmi mozgalmak Magyarországon” címmel, akkor fölháborodtak, hogy „Maga provokálni akar minket”, és nem közölték. De a Duna Körben is láttam, hogy nem is a hatalom közelsége, pusztán a médiaszereplés lehetősége is mit képes rombolni.

1987-ben fél évet töltöttem a frankfurti egyetemen. Vendéglátóm, Spiros Simitis egyben a hesseni adatvédelmi biztos is volt. Rendszeresen átvitt magával Wiesbadenbe a hivatalába. Itt megtárgyaltuk azt az adatvédelmi-törvény-tervezetemet, amelyet még itthon készítettem. Később ez került az Alkotmánybíróság személyiszám-határozatába, onnan meg végül mégis a

magyar adatvédelmi törvénybe. Simitistől tanultam, hogy lehet olyan hivatal kialakítani, ahol csupa fiatal tudós dolgozik, akik hivatali munkájuk mellett szabadon kutatnak, doktorálnak, habilitálnak. Később az Alkotmánybíróságon a stábom inkább egy tanszék volt, mint hivatali apparátus. Engem nem szólítottak soha bíró úrnak vagy elnök úrnak, mindig tanár úr voltam. Ezt tekintem az én tanszékemnek ma is, mert sajnos az egyetemen pont a hivatal miatt kiesett az a tíz-tizenöt év, amikor egy tanszék beérett volna. Nem is nagyon tudok visszailleszkedni. Simitis és környezete – híres pszichoanalitikus és Freud-kiadó felesége, öccse, a későbbi görög miniszterelnök, magukra ironikusan néző volt '68-asok – viszont pozitív emberi tapasztalatot, emancipációt hozott. Ekkor éreztem először, hogy nyugaton nem „keletiként”, hanem értékemen kezelnek.

Kik jelentették a fontos kapcsolatokat ezekben a Duna körös időkben? Milyen körökhöz volt és milyenekhez nem volt kapcsolata?

Az úgynevezett demokratikus ellenzékkel nem volt semmiféle kapcsolatom, nem is ismertem őket. Noha egyszer küldtem valamit a párizsi *Magyar Szemlébe*, álneven, közvetítőkön keresztül, később nem is jelentkeztem, mikor oldották az álneveket, mert nem volt érdekes. A Duna Körön kívül segítettem a vágotpusztai jogás közösséget a pécsi rendőrséggel szemben, közreműködtem a Szársomlyó elbányászása elleni tiltakozásban. És jártam prédikálni a klubokba a szabadságjogokról.

Nagyon fontos volt számomra Szesztay András, aki hivatalosan szociológus, de inkább egy angyali lélek, ez a fő foglalkozása. Vele egy mátrai kiránduláson futottunk össze. Minden évben mentünk nyaralni a gyerekekkel az akadémiai üdülőbe, mint ahogy most is megyünk, csak már az unokákkal, és a Szesztay család is oda járt. Kiderült, hogy nagy kirándulók ők is; később jártunk együtt a Tátrába is. A felesége krakkói lengyel, Szesztay protestáns, a zsidó–protestáns–katolikus párbeszéd elszánt szorgalmazója. A felesége egyetemi hallgató korában Krakóban Wojtyla köréhez tartozott. Az egész krakkói liberális katolikus társaságot ismerték. Szesztay vitt magával ökumenikus körökre; például Gaizler Gyuláékhoz a Hősök terére, ahol minden héten nagyon érdekes előadások voltak. Voltaképpen ő hívott engem az MDF-be is, hogy kell jogász. Másrészt pedig elmentem a Jurta Színházba, s ott szónokoltam is a világot jelentő deszkákon. Innen van MDF-igazolványom; mindenki, aki feliratkozott, MDF-tag lett. De igazából Szesztay András vitt be engem. Az ő révén jutottam el más, inkább politikai összejövetelekre is, ahol Pozsgay is előfordult, de ott én inkább csak figyeltem és hallgattam. Szesztay akkoriban igen fontos volt a Pozsgay–Csoóri-féle kör számára mint vatikáni kapcsolat, s ugyanezért az MDF-nek is. Nemegetszer éjszaka jött valaki hozzájuk a Szolidaritástól, vagy a *Znak* főszerkesztője, aki ment éppen a pápához. Magyar ellenzékiek, állítólag

Pozsgay is, ott találkoztak velük. Amikor Frankfurtban voltam, kijött Szesztay, és el is jutottunk az illetékes érsekhez a csángók ügyében. Ott kaptuk a kitanítást politikából, hogy a Vatikán nagyobb kockákkal játszik, és az ortodoxokkal, éppen most, nem húznak ujjat holmi csángók miatt.

Krakkóban is járt?

Igen, többször is. Később sajnos megszakadt a kapcsolat. Kértek tanulmányt tőlem arról, hogy bele kell-e venni a lengyel alkotmány preambulumba Isten nevét, és én azt írtam, hogy nem kell. Többé nem kerestek. Itthon pedig, amint lett hivatalos kereszténydemokrata párt és hivatalos kapcsolat a Vatikánnal, Szesztayt abban a percben ejtették, és hiába kilincseltem, később sem kapott semmilyen állást.

Mivel foglalkozott az MDF-ben? Milyenek látta a nyolcvanas évek végén az MDF-et?

Először jogászkodtam, mert mindenféle technikai segítség kellett. De hamarosan megválasztottak az elnökség tagjává. Éppen Németországban voltam, és csak hazajöve tudtam meg. Bement a rádió. Nem akarom elviccelni, mert ez komoly dolog, de tényleg így lettem a tizenöt tagú elnökség tagja. Ezután jártam szorgalmasan az Ó utcai székházba, az éjszakába nyúló hiábavaló ülésekre. Ott persze már lehetett látni a jövődő szereplőket. A nadrágos emberek: Szabad György, Antall, Kiss Gy. Csaba, Jeszenszky, én. A népiek: Lezsák, Csurka, Csoóri, aki Timkó Ivánt, mint a kiskutyáját ugráltatta. Szörnyű volt, ahogy Csurkáék mint valami istenre, úgy néztek a hazalátogató emigránsokra vagy egy bécsi ügyvédre például, aki bármit mondott, szentírás volt nekik; ez nagyon szomorú volt. A jobboldal felkészületlensége és naivsága nyomasztó volt, s ezzel állt éles kontrasztban Antall világos koncepciója és európai áttekintése. A tagságnak az a része, akiket megismerhettem, akkor nem volt „borzalmas”, ellenkezőleg, derék és bátor emberek voltak.

Korábbi interjúiból úgy tűnik, hogy Ön csak belesodródott a politikába, mert vitték, mert jogász kellett; megfigyelő volt... Ez tényleg így történt, vagy azért vonzódott is a politikához?

A Duna Kör most volt húszéves. Most mondta el Langmár Ferenc, hogy amikor felkerestek Bába Ivánnal, én az első szóra igent mondtam; mások viszont, akiket szintén irodalmi működésük alapján kerestek meg, megtagadták a részvételt. Ez azért nem belesodródás. Vezetőségi tagságot vállaltam a Független Jogász Fórumban, a Márton Áron Társaságban, és a Nyilvánosság Klub ügyvivője lettem. Igaz, mindenhová felkértek. Nem zárkoztam el a sors elől, de nem kerestem. Az Ellenzéki Kerekasztalba sem delegált az MDF, hanem „történelmi” érdeklődésből elmentem az első ülésre – viszont jogom

is volt ott lenni, mint a rendező Független Jogász Fórum vezetőségi embe-
rének. A részvétel, az események alakítása pedig magával ragadja az em-
bert. A tárgyalások érdemi része mellett kifejezetten szórakoztatott 1989
nyarán a kettős hatalom élménye, amikor a parlament alsó felében ült tal-
pig nyakkendőben az Országgyűlés, és az északi kapun rövidnadrágban,
szandálban mindenki bemehetett egy sajtupapírral a személyiben, mint a
Kerekasztal szakértője. A 32-es számú teremben, nyilván tökéletesen le-
hallgatva, tárgyaltuk a következő ülésen követendő taktikát. Tanulságos
volt. Kiismertem a szereplőket, Orbántól kezdve Füzessyig és Torgyánig
mindenki ott volt, és kimutatta a foga fehérjét.

*Az MDF-beli elnökségi tagsága ellenére szakértőnek, megfigyelőnek érezte
magát a tárgyalások során, vagy önmagára inkább politikusként tekintett?*

Nem, nem tekintettem magamra politikusként. De ha a szakértelmem
volt is a hozzájárulásom a fordulathoz, súlyos politikai döntésekért kellett
felelősséget vállalnom. Időnként belekerültem olyan helyzetbe is, hogy
mintegy politikusként kellett fellépni, és megragadni a kezdeményezést.
Volt az MDF-nek egy országos gyűlése a Közgázon a Fővám téren. Nem jól
alakult a helyzet, az egész kezdett szétfolyni, Csurkákék szervezkedtek. Le-
hetett érezni a káoszt, és hogy valami készül. Ifjabb Keresztes Sándort, a
plenáris ülés elnökét, nem tudom már, hogyan, de félretoltam, és kijelen-
tettem, hogy nem engedem szétverni az MDF-et, csöndet parancsoltam,
szót adtam, megvontam a szót, nem adtam szót. Rend lett, az egész meg-
menekült. Ezt mások szokták emlegetni, én aztán el is felejtettem. Emlék-
szem egy másik ülésre is, ahol az Ellenzéki Kerekasztal nagyon szorult
helyzetbe került a kommunistákkal szemben. Ott is egyszer csak elfogyott
a türelmem, lesöpörtem mindent, és elkezdtem nagyon következetesen
nem engedni semmiből, és verni az asztalt, meg olyan jogi érveket felhoz-
ni, amelyekben nem voltam biztos. Alig hittük el, hogy megúsztuk. Ami-
kor jöttünk ki, Magyar Bálint azt mondta, hogy te egy kutyaütő politikus
vagy, de most az egyszer megmentettél minket. Tehát akadtak ilyen pill-
anatok is, de nem voltam politikus. Inkább figyeltem. Valódi politikusi fel-
adatot egyszer kaptam, amikor Tölgyessyvel együtt a „nagy” kerekasztal
feltételeinek kialakulásával bízott meg az Ellenzéki Kerekasztal. A tárgyalá-
si taktikát azonban Tölgyessy határozta meg. Mégis ezt tartom kerekasz-
tali szereplésem legfontosabb részének, hiszen óriási fegyvertény, hogy mi
nem ragadtunk le, mint a lengyelek, hanem bele tudtuk tetetni a háromol-
dalú tárgyalások alapjául szolgáló megállapodásba, hogy a kommunisták
elfogadják a szabad választás eredményét, hogy a jogszabályok tervezeteit
csatoljuk, és hogy azokat a saját politikai eszközeivel mindenki megvalósít-
ja. Ami azt jelentette, hogy meg fogja szavazni a Parlament. A „nagy”
kerekasztalnál már Antall vitte a prímet, jogosan, ő valóban politikus volt.

A választójogi ötlet tőlem származott, az egy szerencsés, szakértő kínálta kiút volt akkor.

A választójogi törvényen kívül van-e egyéb sarkalatos törvény, intézmény, amelynek a gondolata Öntől ered?

Az alkotmánybírószámba persze beszálltam. És ha egyáltalán a jövőbe tekintettem, szerettem volna alkotmánybíró lenni már '89 tava-sza óta.

Evidencia volt, hogy alkotmánybírószámb kell?

Nem. Jugoszláviában és Lengyelországban ugyan már működött alkotmánybírószámb, nálunk pedig 1985 óta az Alkotmányjogi Tanács, de ezek mind a parlamentnek alárendelt szervek voltak. Ezt a szocialista modellt tervezték nálunk is. A politikai változások valószínűvé válásával viszont az alkotmánybírószámb szerepe felértékelődött a kommunisták számára, akik két biztosítékot terveztek be maguknak: az azonnal megválasztandó köztársasági elnököt, Pozsgayt, valamint az alkotmánybírószámbot.

Ebben nem is volt vita?

Dehogynem. De már '89 januárjában módosították az alkotmányt, és beletettek egy teljesen absztrakt szabályt, hogy tudniillik van alkotmánybírószámb; a részleteket későbbre hagyták. A Kerekasztal eleve nem is volt hajlandó alkotmánybírószámbról tárgyalni; álláspontja szerint ez csak a szabad választások után lesz aktuális.

De milyen funkciót képzeltek el az alkotmánybírószámbnak?

Az nem volt világos. Kilényi Géza mint közjogi miniszterhelyettes készítette elő a javaslatot. Lefordította az összes külföldi alkotmánybírószámbi törvényt, és minden hatáskört beletettek a törvénybe, ami csak létezik a világon. Kivéve persze a törvények megsemmisítésének jogát, ami az alkotmánybírószámbot valóban alkotmánybírószámbbá teszi. Ugyan a szocialisták már akkor állandóan a hatalommegosztásról szónokoltak, de ez a példa is mutatja, hogy a Parlament mint egyetlen legfelsőbb szerv doktrínájától nem tudtak szabadulni. Emellett, sajnos, Kilényi az első szóra kivette az igazi alkotmányjogi panaszt is a törvényjavaslatból. Az alkotmányjogi panasz azt jelentette volna, hogy konkrét bírósági ítéleteket is meg lehetett volna támadni az alkotmánybírószámb előtt. Itt a Legfelsőbb Bírósámb tiltakozott, féltette a hatalmát. A bíróválasztást is úgy szabályozták, hogy biztos kommunista többség legyen: az elnököt a parlament választotta volna, jelölési jogot kapott a Jogászszövetség és a kezükben lévő Akadémia.

Akkor hogyan született meg mégis az alkotmánybírói törvény?

Szeptember elején merült fel az ellenzékben, hogy az alkotmány már olyanra elkészült, hogy talán érdemes védeni. Antall kérdésére én nagyon pártoltam ezt, de csak azzal a feltétellel, ha az elnököt a bírák választják, ha az összes tagot a parlamenti pártok jelölik, és ha lesz benne populáris akció, vagyis mindenki fordulhasson absztrakt normakontrollért az alkotmánybíróshoz. Pozsgayék szó nélkül elfogadták a feltételeket. A részletekben úgy egyeztünk meg, hogy nem is látta a Kerekasztal. Nem maradt rá idő, az utolsó hétvégén írtuk meg a végleges szöveget a minisztériumban Kajdival meg Tölgyessyvel.

A másik, a politikai kompromisszum az volt, hogy csak az első öt alkotmánybíróat választják meg azonnal, a következő ötöt pedig a szabad választások után, s az utolsó ötöt majd öt év múlva, a második parlamenti ciklusban. Öt bírót helyettes elnököt, tíz bírót majd elnököt választ. Az első öt helyet pedig elosztottuk úgy, hogy kettő az EKA jelöltje, kettő kommunista és egy semleges. Ez így is lett. A semlegest, Solt Pált, én javasoltam, tehát igazából három-kettő lett a megoszlás. Megválasztásunk másnapján összegyűltünk helyettes elnököt választani. Kilényi és én pályáztunk a posztra, így aztán mi ketten elmentünk egy másik szobába, míg a többiek – két szavazattal egy ellenében – megválasztottak engem.

Tulajdonképpen mit látott meg az alkotmánybírói szerepben? Említette, hogy ezt a pozíciót már hamar kinézte magának.

Ismertem a német Alkotmánybíróshoz szerepét. Tudtam, mi a súlya, hogy milyen óriási lehetősége van a teljes jog alakításába beleszólni. Láttam, hogy az amerikai Legfelsőbb Bíróság mire képes, tulajdonképpen az egész alkotmányt át tudja írni, ha kell. Óriási lehetőség szakmailag, ugyanakkor az ízlésnek megfelelő, kellően távolságtartó szerep. Micsoda különbség van egy miniszter és egy nemes lord között Angliában...

Azt mondta, hogy a nyolcvanas évek közepéig nem is igazán érezte magát jogásznak, ekkor viszont feltámadtak az ambíciói!

Fel. Valójában egy folyamat ez, amely elindult a Duna Körben, Langmár Ferenc szobájában, utána pedig a Kerekasztalnál megéltém, hogy megvalósulhat a szakmai álláspontom. Egy jogtudósna állandó kín, hogy beszélhet a levegőbe, és vagy lesz valami foganatja, vagy nem. A bírót eldönti az ügyet. Az alkotmánybíró pedig a jog határait és lehetőségeit jelöli ki, törvényeket semmisít meg, maga is jogot alkot. S ehhez elvileg a legmagasabb szintű elméleti felkészültség is szükséges. Nagy elégtétel azt mondani, hogy nem politizálok, hanem elvi alapon oldom meg, képes vagyok elvi alapon megoldani az ügyeket. Ehhez járult persze a történelmi helyzet kihívása. 1989 novemberétől a következő évben felálló Parlamentig az alkot-

mánybíróság volt az új rendszer egyetlen, mintegy megelőlegezett szerve, s felügyelte a szorosan vett „átmenet” alkotmányosságát. Később is rá hárult a döntés a rendszerváltás minden lényeges kérdésében. A rendszerváltások külföldi tipizálásában Magyarország (és részben Dél-Afrika) a példa arra, ahol a legfontosabb szerepet az alkotmánybíróság játszotta – s nem a parlament, nem az elnök, nem a hadsereg.

Visszatekintve hogyan látja, voltak-e olyan alternatívák, melyek megvalósulására lett volna lehetőség a rendszerváltásban, és akkor elvesztek, pedig kár volt értük?

Nem, ez így szerencsésen alakult. 1989 őszére nem is jöhetett volna ki több. Viszont az akkor megalkotott közjogi szerkezet rettentően labilis volt. Ugyanis egyik fél sem tudta, mit hoznak a választások, s ezért túlságosan tág teret hagytak az ellenzéknek. A kétharmados törvények rendszerre egy normális parlamentáris rendszerben működésképtelen; nyilvánvalónak látszott, hogy Antallnak legelőször ennek a megváltoztatásában kell megegyeznie az SZDSZ-szel. Legfeljebb az alkotmányozó nemzetgyűlés ábrándja szállt el, meg egy formális szempontból is új alkotmány szimbolikus pozitívuma hiányzott. Míg az ember a jogi tennivalókat nagy ambícióval, mondhatnám, történelmi emelkedettséggel látta el, ugyanennek a korszaknak negatív tapasztalata, hogy közelről láthattam a politika módszereit, s ezt a harcmodort taszítónak találtam.

Inkább az arisztokratikus alkotmánybíróságot választotta...

Gondoltam, bevonulok az elefántcsonttoronyba, a politikusok pedig majd a *Közlönyben* olvashatják, hogy mi van. Nem is álltam szóba, a szó szoros értelmében nem tárgyaltam a politikusokkal hivatali időm alatt.

Ugyanakkor a politikusok kezében is vannak eszközök egy alkotmánybíró-sággal szemben: elsősorban a választás, másrészt az alkotmány szövege, amit mégiscsak ők tudnak módosítani.

Az alkotmánybíróság a politikai rendszer egyik legfontosabb szereplője, persze hogy nem tehet úgy, mintha légüres térben működne. Régi vágású angol bíráktól tanultam, hogy az ítélet nem szakadhat el a társadalmi körülményektől. Ami a politika közvetlen reakcióit illeti, éltek is minden eszközzel. Egyszer előfordult, hogy inkább az alkotmányt módosították, mintsem az ítéletet követték volna. Továbbá sokáig nem választottak új bírókat. Minket sem választottak újra – megkaptuk a büntetésünket. Egy-egy párt időnként fölvetette, hogy meg kellene szüntetni az Alkotmánybíróságot. Mindezzel szemben erős nemzetközi kapcsolatrendszer építettem ki, olyan ismertségre tettünk szert a színvonalunk miatt, hogy nem lehetett volna hozzánk nyúlni nemzetközi botrány kockázata nélkül. Azelőtt hasonló védernyője

volt a demokratikus ellenzéknek. Az AB kihasználta a nemzetközi érdeklődést. Rögtön készítettem angol–német fordítást a fontos döntésekről. Hamar híre ment annak, hogy itt valami történik. Példátlan eseményként a második évben egyszer csak idejött az összes vezető európai alkotmánybíróság elnöke: a német, osztrák, spanyol, portugál, olasz elnök, a francia Alkotmánytanács elnöke, a svájci Szövetségi Bíróság elnöke, hogy beszélni akarnak velem. Reggel már leültünk tárgyalni, délben díszebéd az összes bíróval, azután estig megint csak mi beszélgettünk. Kérdeztek, én is kérdeztem. Az „élő jog” koncepcióját itt ismertem meg az olasz kollégától, másnapról már csak az alkalmat vártam, hogy én is alkalmazhassam.

Nagyobb távlatból jobban kirajzolódik a politikához való viszonyunk. Távat alatt nemcsak az időt értem, hanem hogy külföldi elemzők pontosabban látják az Alkotmánybíróság szerepét. Többre is értékelik, mint az itthoni politológiai irodalom vagy a rendszerváltásról szóló történetírás. A nyugati irodalom szerint olyan „alkotmányos alku” folyt, hogy az AB nagyon szigorú követelményeket támasztott. A törvényhozás és a kormány, gyakran morogva bár, de engedelmeskedett. Idővel megtanulta azonban, hogy eredeti céljait mégis megpróbálja megvalósítani úgy, hogy a kívánt módosításokat is végrehajtja. Az új törvényt az AB ismét megvizsgálta, s további módosításokat követelt, de az is előfordult, hogy jóváhagyta. Ismétlődő törvényhozási és bírósági aktusok nyomán végül kialakult egy elfogadható megoldás. Így ment ez például a Bokros-csomagnál vagy a büntetőjogi „igazságtételnél” is. Ehhez annyit kell hozzátennem, hogy az elvi kérdések esetében szó sem lehetett kompromisszumról. Példa erre a szólásszabadság széles liberális értelmezése az én időmben.

Jól érzem a szavaiból, hogy személyes teljesítménynek tartja az alkotmánybíráskodás kiépítését?

Őszintén szólva, igen, de éppilyen őszintén vallom, hogy nem egyedül az én teljesítményem. Az alkotmánybíráskodás testületi műfaj, ahol a többség dönt. Egyrészt büszke vagyok arra, hogy hatalmi szót soha nem alkalmaztam, szavazategyenlőség esetén nem éltem az ügydöntő, vagyis dupla elnöki szavazattal. Ilyenkor levettem az ügyet a napirendről, hogy újabb érvek alapján újratárgyaljuk. És az üléstermen kívül nem beszéltem a bírakkal az ügyekről. Nem jártam a bírók szobájában, és ők sem jöttek hozzám. Mindenkit szeparáltam, magamat is. Ugyanakkor éreztem az erőt, hogy bírom cérnával. Egyrészt magamra szignáltam szinte minden fontos ügyet. Nem szép, de – mint egyszer kiderült – sokan ezt el is várták. Schmidt bíró úr jelentette ezt ki az egyik teljes ülésen. Az előterjesztő, főleg egy hosszú, alaposan kidolgozott tervezet esetén előnyös helyzetben van: az ellenkező fel fogásról hasonló súlyú munkát kell készíteni. Azért mondtam viszont, hogy nem volt szép ez, mert elnökként nem kellett közreműködnöm a ren-

geteg apró ügyben, ami, ha nem is intellektuálisan, a többieknek nagy terhet jelentett. Igaz, mint elnök megtehettem volna, hogy egyáltalán nem készítek tervezeteket, hanem csak az ülést vezetem és reprezentálok. Sokat tanultam bírótársaimtól, készségesen fogadtam a kritikát és a javításokat, s mindig is elismertem kinek-kinek a teljesítményét. Mindenki szignáltam jelentős ügyeket is, és születtek is jelentős döntések. Kompromisszumkész-ség és a többiek tisztelete nélkül nem is működhetett volna a bíróság. Ha valami fontos tervezettel nem értettem egyet, lehetőleg nem szavaztattam le, hanem beszálltam társelőadóként, és érvényesítettem a magam felfogását. Végül is azt mondhatom, hogy az alkotmánybíráskodás koncepcióját, stílusát, a dogmatikai fegyelmet és a követelményeket én határoztam meg.

Nem is az Alkotmánybíróság működésére gondoltam, hanem a kialakítására, szervezeti rendjére, működésére. Azt nagyrészt saját teljesítményének tartja?

Irtóztam attól, hogy szervezeti rend... meg akták és iktatás. Rosszul is csináltam. Kilényi, aki eleve igazgatási ember volt, kész tervekkel jött; hiszen ő is készült erre a pozícióra. Azt azért nem hagytam, hogy két főtitkárt hozzon, elég egy, főtitkár egy van csak. Azt a nagyozást, hogy mindenkinek külön sofőrje, meg személyi titkára legyen, ő hozta; ám ha azt nézzük, hogy az alkotmánybíró miniszteri rangban van, logikusan. Nem volt hozzá érzékem, ő csinálta, és én hagytam. A gazdálkodást is rábíztam egy pénzügyi szakemberre. Ez nem izgatott. A bíróságszerű működésnél, a tárgyalási rendnél már akadtak komoly harcok, mert az „igazi” bírók, Tersztyánszky és Lábady, peres feleket akartak látni, igazi kontradiktórius tárgyalást tartani. Volt is ilyen precedens; a kamatadóügyet úgy tárgyaltuk, hogy valami huszonzét indítványozót meghallgattunk Esztergomban. Ezzel megmutathattam, semmi értelme a beadványozók meghallgatásának, mert panasznapot tartottak, hogy milyen nehéz az élet, a jogkérdéshez érdemben nem tudtak semmit mondani. Később, például a lakbérügyeknél, Tersztyánszky bíró úr végighallgatta a szegény bácsit, aki feljött hajnalban vidékről, hogy elmondja, a tulajdonos felemelte harmincszorosára a lakbért. Sikerült a többi bírót meggyőzni, hogy ennek semmi értelme, absztrakt normakontrollt végzünk, ahol az indítványozó csupán a gépezet megindítója. Ezért aggályok nélkül kiterjesztettük a vizsgálatot az eredeti kérdéssel összefüggő jogszabályokra is. Érdekes módon később az igazi bírók javasolták, hogy semmisítsünk meg egy bírósági döntést. Ebből a nagyon széles hatáskör-értelmezésből azután baj is lett. Még jobban megromlott a viszonyunk a Legfelsőbb Bírósággal.

'89-ben fel lehetett-e mérni, hogy ez az Alkotmánybíróság hol fog elhelyezkedni a politikai rendszeren belül, milyen tényleges súlya lesz? Megvolt annak a koncepciója, hogy milyennek kellene lennie?

Nem, nem lehetett felmérni. A tartalmi mintaképeim megvoltak, de menetközben is rengeteget tanultam. Ez áll több bíróra is; valóban tanulva tanítottunk. A külsőségeket illetően hamar rájöttem, hogy a protokollbeli helyet ki kell verekedni. Nem engedtem, hogy az alkotmánybírákat az államtitkárok közé állítsák. Sőt: meg kell előzniük a minisztereket is, mert azok csak kinevezettek, és bármikor elcsaphatók, minket viszont elmozdíthatatlanul megválasztott az Országgyűlés. Nem élünk örökké, de őket biztos túléljük. Vagy például először Zsigulit adtak az alkotmánybíróknak. Engem akkor még nem érdekelt, hogy Zsiguli vagy nem Zsiguli. Az egyik bíró túlzásba is vitte ezt, a másik viszont álszerűen állt hozzá. De azután meg kellett szerezni a protokollárius helyet, hogy enyém a negyedik közjogi méltóság helye, kell biztonsági tiszt, rezidencia stb., hogy meglegyen a tekintélye a bíróságnak. A talárt is azért találtuk ki, hogy a bíróságnak szertartásos megjelenése legyen. Az ember megtanulja, hogy muszáj bizonyos színjátékokat eljátszani.

Ez még a politikai elittel szemben is számít, vagy csak kifelé a közönség előtt?

A politikai osztállyal szemben is, sőt ez volt a fontosabb. Meg kellett tanítani, hogy az államtitkár ne hogy azt higgye, szóba állhat egy alkotmánybíróval. Az alkotmánybíró partnere a miniszter, az elnök csak a miniszterelnökkel tárgyal. Szóval iszonyú nagy mellénnyel kellett fellépni. Aztán ez természetessé vált.

Kezdetől koncepciója volt, hogy ilyen legyen a bíróság?

Tudtam, hogy milyen az amerikai Legfelsőbb Bíróság, voltam Strasbourban, s már a lelegején meglátogattam a nagy bíróságokat, ahol a protokollról is beszéltünk, tehát a magyar Alkotmánybíróságnak is ilyennek kell lennie. De igazából ezt ugyanúgy kívülről csináltam, mint régen a jogot. Némely kolléga aztán túlságosan belemelegedett ebbe. De ezt az ember mint egy játékot játszotta, nem ez volt a lényeg.

És hogy látja az eredményt?

„Mindennel nagyon meg vagyok elégedve” – mint Ferencz József. Az értékelést ráhagynám az irodalomra. Eddig két önálló könyv jelent meg külföldön az Alkotmánybíróságról, és az új bíróságokról, illetve a rendszerváltozásról szóló könyvekben is megvan a magunk bőséges fejezete. Örülök annak, hogy itthon pedig egy új közjogásznemzedék az Alkotmánybíróság

kritikai elemzésén bontogatja szárnyait. Ma egy tankönyv másból sem áll, mint az AB határozatainak ismertetéséből. A saját hozzájárulásomat illetően úgy látom, hogy minden már az első évben eldőlt. Rögtön a második határozathoz különvéleményt írtam a módszertani követelményekről, és még az első félévben a személyiségi jogról, továbbá az egyenlőség egyenlő méltóságként való értelmezéséről. A bírótársakkal szemben a nagy meggyőzés a halálbüntetés alkotmányellenességének hosszú, esszézerű indokolása volt 1990 októberében.

A többi bíró később ért fel a feladathoz?

Volt, aki soha. Volt, aki kezdettől hozta jó teljesítményét. Volt olyan bíró, aki sokat változott, és nagyon megtanultam becsülni. Ádám Antalra gondolok, aki ez alatt a kilenc év alatt nemcsak a legjobb bírók egyike lett, hanem megírta nagydoktori disszertációját, és filozófiai tanulmányokba kezdett. Mindenki hozta a saját múltját, tudományos és emberi minőségét. Mint minden más alkotmánybírószágon, itt is némelyek a munkatársakra hagyatkoztak, mások pedig – kevesebben – maguk írták a tervezetet. Voltak, akik komolyan beleolvasták magukat a témába. Végül is egy egészséges minőségi versengés alakult ki – ezt akartam táplálni azzal, hogy 1991-től kiírtuk az előadó bíró nevét. Azt sajnos nem sikerült elfogadtatnom, hogy az ellenszavazathoz különvéleményt kelljen írni. Szememre hányták a bírók, hogy erőszakos vagyok, kifárasztom őket. Nem tehetek róla, válaszoltam, ha valaki nem bírja. Én bírtam, hála Istennek... Egész nap tárgyaltunk, másnap hoztam az új előterjesztést, hajnalig ültem otthon a számítógép előtt.

Nagy fizikai és lelki megterhelés volt ez a kilenc év?

Igen. Bár a munkatársaimnak arany életük volt, mert én írtam, ők meg kritizáltak. Erre persze szükségem volt. Az ügyekkel is sokat dolgoztam, de emellé jöttek a szinte állandó politikai feszültségek, továbbá a bíróság nemzetközi és itthoni menedzselése. Rengeteget utaztam. A kellemes protokoll-látogatásokon kívül számtalan konferencián és szemináriumon hirdetem a magyar Alkotmánybírószágot nagyszerűségét.

Így visszagondolva, az Alkotmánybírószágot légkörét, a nyilvánosság elől elzárt, belső világát barátinak, szakmainak vagy éppen feszültnek, hidegnek, konfliktusokkal terheltnek jellemezné?

Hidegnek. Hullámzóan, de alapvetően hidegnek. Nem volt egy baráti társaság. Nagyon jól tudom, hogy nem azért választottak meg háromszor, mert szerettek volna. Ebben a korban ajándéknak kell tekinteni egy régi ismeretség barátságáig mélyülését, de ehhez a bíróság csak a gyakori találkozás alkalmaival járult hozzá. Másrészt volt olyan bíró, aki külön dossziében

gyűjtötte az ellenem felhasználható adatokat. Láttam, hogy a teljes ülésen csak akkor kezd jegyzetelni, ha valami ilyesmit mondtam. Végül is bonyolult viszonyulásokkal, becsvágyakkal, hiúsággal, ellentétes politikai és más meggyőződésekkel teli, zárt és egymásra utalt közösségként tevékenykedett a bírói testület, s ennek kezelése állandó figyelmet igényelt. Mindenesetre az egészséges öntudatunkért megdolgoztunk.

Miért választották meg többször is?

Azért, mert belátták, hogy ez a bíróság érdeke.

Az egyes ügyekben politikai jellegű konfliktusok voltak a bírók között? Arra gondolok, hogy nemrég nyilvánosságra került: a szavazások teljesen aszerint oszlottak meg, hogy kiket jelölt az ellenzék, kiket a kormánypárt.

Nálunk ez nem így volt, bár lehetett néhány éles határvonalat húzni. Én vittem a liberális, a szabadságjogokat kiterjesztően értelmező irányzatot. Eleinte még tudtam magammal vinni az egész bíróságot: a szólásszabadság ügyében például vagy a személyi szám ügyében. A ciklus végén meg is mondták többen, hogy nem szavaznák meg még egyszer ezeket. Az igazi választóvonalat a szociális jogok jelentették. A szocialista vonulat, amely ebben egyetértett a keresztényekkel, istápolta a szegényeket. Az ezzel szembenállók tagadták a szociális jogok alapjog voltát, én is. Ezért írják azt, hogy a Bokros-csomagnál átálltam volna. Ez nem így van. Inkább sikerült egy közös nevezőt létrehoznom a két tábor között azzal, hogy tulajdoni védelmet adunk, de csakis azoknak a szociális szolgáltatásoknak, amelyekért fizetni kellett (például tb-járulékot). Gyakorlatilag a Bokros-csomagból csupán néhány túlzást nyestünk csak le. Ha igazából megnézzük, megvalósult bőségesen Bokrosnak majdnem minden javaslata. De ennél az erőpróbanál az alkotmányosságról volt szó. A kormány nyíltan megmondta, hogy nem érdekli az alkotmány, félretolták Vastagh Pál igazságügy-miniszter agályait azzal, hogy szükséghelyzet van. Bokros iszonyú pökhendien lépett föl, hogy mit jogászkodnak itt. Mintha a Kádár-rendszer támadt volna föl, nemcsak az alkotmány kezelésében, de az Alkotmánybíróságéban is. Képesek voltak nyakunkra küldeni a Világbankot, alig tudtam lerázni őket. Kornai János kérte, hogy fogadjam, de erre csak akkor került sor, amikor délelőtt már aláírtuk a határozatot. Példát kellett statuálni, hogy ebben a rendszerben már nem a politika diktál a jognak. Másrészt nyilvánvalóvá tettük, hogy a legtöbb reformot meg lehet valósítani alkotmányos módon is. Meg is valósultak, a fent említett alkotmányos alkuk nyomán.

Amit mond, arra emlékeztet, amit Tocqueville írt az amerikai demokráciáról, hogy ott a jogászság mint arisztokratikus szellemű intézmény bizonyos értelemben a demokrácia garanciáját jelenti.

Igen, ám Tocqueville számára az a tanulság, hogy a bírák óriási hatalma, ami Franciaországban elképzelhetetlen lenne, rejtve marad a nagyközönység, de még a politika előtt is. Amerikában ugyanis az alkotmánybíróági döntés mindig csakis egy konkrét perről vagy büntetőügyről szól; abban nem alkalmazhatják az alkotmányellenesnek deklarált törvényt. Más kérdés, hogy ezután egyetlen bíróság sem fogja alkalmazni... Európában viszont nyílt a konfliktus a törvényhozó és az alkotmánybíróág között. A parlamentek nehezen viselik, hogy nyolc-tíz, nem is a nép által választott ember megsemmisítheti az ő törvényeiket, hosszú politikai harcok és alkudozások eredményeit. Nálunk ráadásul a friss legitimitású, végre szabadon választott parlament ezt különösen sértőnek találta.

Milyen nagyobb konfliktusos ügyek voltak a Bokros-csomag elbírálásán kívül?

Fontosnak tartom a Göncz-ügyeket, az elnöki hatáskör tisztázását. Göncz Árpád nem volt tisztában saját alkotmányos lehetőségeivel. Mint ezt egy jelentős SZDSZ-es politikus nemrég mondta nekem, nem is akadt a környezetében senki, aki erről tíz év alatt felvilágosította volna.

Itt tudatos stratégiáról is szó lehetett.

Lehet, hogy amikor 1990 nyarán az SZDSZ elcserélte a kétharmados törvényeket az ő elnökjelöltjük egyszeri megválasztásáért, szélesebb hatáskört tételezett fel – bár Tölgyessy biztosan tisztában volt azzal, milyen köztársasági elnöki pozíció került az alkotmányba. Göncz Árpád pedig maga mondta – nekem is –, hogy több hatalmat szeretne. Noha ezeket a határozatokat az SZDSZ nagyon zokon vette, gondolom, mert nem voltak képesek elválasztani az azóta rég elfeledett médiaügyektől – néhányan ott is elismerték, hogy igazunk van, Kis János például.

Tudna olyan esetet mondani, ahol a politika nyert az alkotmányosság felett örködő Alkotmánybírósággal szemben?

Nem. Vereséggént élte meg a politika a népszavazási döntést a földszerzés ügyében 1997-ben. Eminens politikai ügy volt a rendszerváltás három, mindenütt kikerülhetetlen kérdése: a privatizáció/kárpótlás, a politikai bűnök üldözhetősége és az átvilágítás. Az igazságtétel ügyében a képviselők majdnem száz százaléka megszavazta a visszaható hatályú büntető törvényeket. Amikor ezt a törvényt nem engedték hatályba lépni, újabakkal kísérleteztek, s ezeket is megsemmisítettük. Végül azt a megoldást engedték át, hogy a nemzetközi jog szerint is bűncselekménynek minősülő bünteteket lehet üldözni. Ezért lehettek sortűzpercek. Mindegyik törvény a már említett „alkotmányos alkura” lehet példa, a kárpótlás minden lehető eljárásban legalább ötször megjárta az Alkotmánybíróságot. Ezek egyikét sem lehet csak

jogi kérdéssé redukálni. Az igazságtétel pedig különösen nehéz erkölcsi dilemma volt nekem is.

Mi volt Ön számára a dilemma?

Az igazságtételnél az igazságosság és a jogszerűség klasszikus ellentmondása merült fel. Nem kétséges, hogy nagyon is igazságos lett volna például az ávosokat megbüntetni, akik embereket kínoztak és öltek meg. Ezt kizárta azonban az elévülés, amit csak visszaható hatályú törvényhozással lehetett volna ezekben az ügyekben alkalmazhatatlanná tenni. A kérdés az volt, lehet-e az alkotmányos garanciákat kivételesen, a rendkívüli történelmi helyzet miatt figyelmen kívül hagyni. Sőt, számomra az volt a kérdés, mi is a végső jog, az alkotmány, vagy van fölötte egy még magasabb jog, a természetjog, amely az alkotmány ellenében is érvényesülhet? Ha az alkotmányosságot tekintem a rendszerváltás lényegének, akkor a rendszerváltás hitele forgott kockán. Márpedig, azt hiszem, Magyarországon a rendszerváltás lényege az alkotmányos jogállam megvalósítása volt. Az alkotmány feltétlen érvényesüléséből nem lehetett engedni, semmi áron. A magyar rendszerváltás sajátossága szerintem ezt követelte meg. Ugyanis a késő Kádár-korban sok minden megengedtek az embereknek – utazhattak, viszonylag szabadon beszélhettek. A rendszerváltás azt jelentette, hogy az engedélyből jog lett, ami biztosan kikényszeríthető; és hogy a politika ezentúl csak az alkotmány határai között tehet bármit is. Ezt a különbséget engedély és jog között nehezebb érzékelni az átlagembernek, mint más országokban a nyomasztó totális rendszer és a helyébe lépő szabadság ellentétét. De ezt a különbséget, a jog és a jogbiztonság uralmát, demonstrálni kellett határesetekben is.

Hasonló volt a kárpótlás ügye is?

Igen, ugyanez volt a tulajdonnál. Értem, hogy sokan igazságosnak vélték a '47-es állapot visszaállítást – de miért pont a '47-eset, miért nem a '45-öset, a '44-eset vagy a '39-eset? Másrészt pedig időközben sokszorosán változott ugyanannak a dolognak vagy ingatlanoknak a tulajdonosa. Az állam elkezdte árulni a vagyont – itt a restitúció nem lehet megoldás. Antall végül azt a megoldást ismételte, amit az első világháború után a hadikölcsönökre találtak ki. Alkotmányossági szempontból a fő kérdés az egyenlő elbánás volt: a károsultak összehasonlítható csoportjait azonosan kellett kezelni. Ezek máig ható erkölcsi problémák is. Gyakran töprengek még most is a felelősségemen. Megértem azokat, akiket megkínoztak, kifosztottak a tulajdonukból. Ugyanakkor az a rendszer mindenki életét megnyomorította – hol van az igazságos határ azok között, akik kapnak és akik nem kapnak kárpótlást? Végül pedig a rendszerváltás jogállami forradalmát és így a jogbiztonság demonstrálását hosszabb távon fontosabbnak tartom.

Fontosabb érdek?

Igen. Ezt el kellett dönteni.

De ez végül is egy jogi/jogászi vagy inkább politikai döntés volt!

Ez erkölcsi és jogi döntés volt. Én pontosan a fiatalságomra visszatekintve mondtam azt, hogy nem szeretném, ha a mi rendszerünk ugyanúgy viselkedne, ahogy a kommunisták annak idején velünk. '56-ban rendben lettek volna a büntetőpercek, a tulajdon visszaadása, de két nemzedék után...

Arra gondolok, hogy az NDK felszámolása után, illetve Csehországban is, amennyire tudom, alkotmánybíróvási jóváhagyással másként döntöttek.

A probléma megoldásának két iskolája alakult ki az alkotmánybírósgokon. Az egyik a német–cseh–lengyel iskola volt, és ezzel szemben állt a magyar megoldás. Az előbbit nevezem én retrospektív, visszatekintő ítékezésnek. Visszaállították a tulajdont (bár nem teljeskörűen), és félretették az alkotmányosságot az igazságosság nevében. Ha ez egyszer megtörténik, hivatkozási alapot teremt. Például a csehek ugyanezért nem ítélik el a Beneš-dekrétumokat. Mi azonban nem az NDK voltunk, mi nem Csehszlovákia voltunk, mi egy egészen más rendszer voltunk. A kérdésnek inkább a szimbolikus jelentőségét látom. A gyakorlatban ugyanis nálunk több embert vontak felelősségre az '56-os sortüzekért, mint ahány a határon átszökőkre tüzet nyitó kiskatonát és erre parancsot adó vezetőt Németországban, vagy ahány embert az oroszok behívásáért a csehek. A magam hozzáállását egyébként közzétettem, mielőtt beadták volna az ügyet az Alkotmánybíróságra, a *Vigilia* című folyóiratban, egy körkérdésre válaszolva. Ott világosan leírtam, hogy nem lesz bosszúállás, fontosabb a jogállam. Ezt persze senki nem olvasta... Véletlenül pont a Zétényi–Takács-törvény idején kérdezett meg a folyóirat. Egyébként is sok mindent megírtam előre cikkekben, amit később ítéletekben megvalósítottam.

Ha széles körű igazságtétel mellett döntök, meg kellett volna nézni, hogy milyen volt a háború végén a nácik megbüntetése szintén természetjogi alapon Nürnbergben, és főleg azt, hogy ami Nürnbergben még a győzők joga volt, később miként vált nemzetközi joggá. Mert ezt kellett volna akkor az igazságtétel előkérdéseként megvizsgálni, s nem egy az egyben átvenni a háború utáni felelősségre vonás indokolását, ahogy a németek tették '90 után. A rendszerváltás „jogállami” lebonyolításán kívül a korai rendszerváltó idők ethosza is befolyásolt. Erkölcsileg magasabb rendűnek tartottuk a forradalmunkat, azáltal is, hogy nem követi el a forradalmak szokásos bűneit, amit aztán megbocsátanak maguknak. Mi nem akarunk bosszút állni. Mi nem akasztunk. Nem is B-listázunk. Emlékszem, amikor az MDF-ben szegény Csengey Dénes és Andrásfalvy kitalálták a jelszót: „Mi nem az öklünket emeljük fel, hanem a fejünket!” Amit nagyon komo-

lyan gondoltak. Nem akart ott senki kárpótlást annak idején. Utólag úgy látom, az emberek nagy része azt hitte, hogy a rendszerváltás egyenlő a német gazdasági csodával, és csak keveseket érdekelt igazán a demokrácia. Mikor nem szállt a szájukba a sült galamb, akkor támadt táptalaja a bosszúnak meg a szerzésnek. Elvenni tőlük. Az irigységre Hornék is építettek, a személyi szám ügyében. Mikor újra előszedték a Bokros-csomag kapcsán, azzal népszerűsítették, hogy azért kell a személyi szám, hogy a gazdagokat le lehessen leplezni, az adócsalókat. Ismerek sokat szenvedett embereket, akik nem kértek ebből az elégtételből, és az ellenkezőjét is...

Csehszlovákiában – egy kicsit még ennél a témánál maradnék – bizonyos időtartamra kizárták a közéletből bizonyos párttisztiségek betöltőit.

Ezt lehetett volna, én benne is lettem volna, de ezzel meg Antall nem értett egyet. Sokáig nem merték meghozni a lusztrációs törvényt, és mikor meghozták, 1994-ben, már késő volt. Kiolvasható az ítéletünkből, hogy ez alatt az idő alatt elmúlt a rendszerváltás anélkül, hogy megtették volna a szükséges lépéseket. Most már nem érvényesek az eredeti indokok, hogy tudniillik az új rend kialakítását veszélyeztető embereket távol kell tartani a köztisztiségektől. Az új rend kialakult, rutinjogállamban élünk, ahol nem lehet erre hivatkozni. Rezignált bevezetést írtam ehhez az ítélethez. Majtényi László szokta idézni, hogy „elmúlt a rendszerváltás”, tehát nem megtörtént, hanem csak elmúlt. Ez az erkölcsi adósságot azóta sem törlesztettek, és nem is lehet már soha többé.

Létezik az Alkotmánybíróság működésében egy olyan feszültség is – többször említi Ön is cikkeiben és előadásaiban –, hogy amíg az igazságtételi típusú törekvésekkel szemben az alkotmány konkrét szövegére hivatkoztak és azokra a garanciákra, amelyeket ez tartalmaz, addig egyes jogok alátámasztásában, például az élethez való jog alátámasztásában nem így érvelt az Alkotmánybíróság, hanem éppenséggel szinte transzcendens jogi értéként vezette le az adott jogot.

Mi nem hivatkoztunk az alkotmány értékrendjére, mint a németek és a lengyelek. A mi ítéleteinkben tehát nincs szó természetjogról vagy a pozitív alkotmány fölötti más jogforrásról. Mindig az adott alapjogra alapoztuk a döntést, és annak értéktartalmát fejtettük ki. Ez közös mindegyik döntésben. Viszont más egy technikai jellegű büntetőjogi garancia, például a visszaható hatályú törvényhozás tilalma, és más az élethez való jog vagy az emberi méltósághoz való jog, amelyek mögött magától értetődően gazdag értékvilágnak kell állnia. Ezt illik kifejteni, s ennek keretében mondtam például, hogy az Alkotmánybíróság monista emberképet vall. Takács Albert az ilyen döntést túrhetetlennek tartotta, voltaképpen ezért, azaz ez el-

len adta be az eutanáziaügyet hozzánk. Az indítvány lényege az volt, hogy az Alkotmánybíróság nem határozhat meg emberképet.

Az abortuszról, illetve a halálbüntetésről szóló döntésük mögött van emberkép.

Kell hogy legyen. Amikor a Parlament egyszerű többséggel eldönti a halálbüntetés létét vagy megszüntetését, bármilyen érv alapján dönthet, kezdve attól a feltételezéstől, hogy a halálbüntetés elriasztó hatása csökkenteni fogja a bűnözést, vagy csak a közhangulatnak eleget téve. Egy alkotmánybíróági ítéletet azonban, amely azután a parlamentet is köti, elvileg kell megindokolni. Az a kérdés, van-e joga az államnak emberi élet felett rendelkezni. Ez az élethez és az emberi méltósághoz való jog természetének elemzését feltételezi. Itt juthat szóhoz a bíró filozófiai felfogása. Lord Atkin angol bírónak egy híres ítélete bátorított föl, hogy ne habozzak elmélkedni álláspontom erkölcsi és filozófiai háttéréről. Az a monista emberkép pedig, amelyből kiindultam, Karl Rahner hatására alakult ki bennem. Örömmre szolgált, hogy Takács Albert például ezt észrevette, bár feltehetően éppen az ilyen direkt hatások megjelenítését tartotta megengedhetetlennek.

Még ennél a feszültségnél maradva: az alkotmánynak nincsen történeti okokból sem emberképe. Morálisan értelmezhető értékekre nem utal, hanem egy semleges jogi szövegnek tekinti önmagát. Ugyanakkor pedig amikor az Alkotmánybíróság az egyes jogoknál végső soron az alkotmányra hivatkozik, mégiscsak valamifajta emberképpel dolgozik, illetve kell hogy dolgozzon. Hogy lehet ezt a feszültséget kezelni?

Az alkotmánynak két része van. Van az államszervezeti része, amely nem tartalmaz emberképet, ez voltaképpen hatáskörelosztás; szép mechanizmus, aminek persze bőven van elvi része, a demokráciáról, hatalommegosztásról stb. Más természetű része az emberi jogokról szól. Emberi jogokat értékválasztás nélkül nehéz elképzelni. Értékszempléttel kell eldöntenem a szólásszabadság határait is – egyes alkotmánybíróóságok más-más mértéket engednek megjeleníteni például a médiában rasszizmusból, szexualitásból, blaszfémiából vagy dohányreklámból. Az úgynevezett Szivárványügy kapcsán rengeteget olvastam a homoszexualitásról, hogy a bennem élő spontán képet és értékelést kontrolláljam, és objektív döntési szempontokat nyerjek. Végül azt mondtam, hogy a homoszexuális egyesületek tagságánál a törvény vagy bíró szabhat korhatárt, éppen a fiatalok érdekében. Akárhogy is támadták, úgy érzem, ezt én alaposan megfontoltam. Hasonló a helyzet az abortusznál. Az nem számíthat, hogy én az abortuszt elvi alapon ellenzem. Azt nem tehetem meg, hogy ezzel indulok neki. De természetesen meghatározó az emberkép, hogy mégiscsak egy erkölcsi lénynek tekintem a magzatot. Ugyanakkor az ember szomorúan belátja, hogy az

abortusz megbüntetése nem alkalmas a művi vetélések visszaszorítására; másrészt vannak anyák, akiknek az indítékaik valóban méltányolandók. Lehet látni, hogyan vonultunk vissza.

Végül is a parlementre bízták...

Igen. Van egy sor elvi főnntartás a határozatokban, de hát igen. Egyébként az derül ki a külföldi statisztikákból, hogy a megengedő módszerrel kombinált kötelező tanácsadás még mindig több gyereket ment meg.

A visszavonulásnak nem egy következő állomása volt az, hogy az eutanáziára vonatkozó döntés végül is az Ön elnöksége alatt nem született meg?

Az az igazság, hogy miután Takácsék beadványa '93-ban megérkezett, én legalább három nyarat töltöttem azzal – mert akkor értem csak rá –, hogy átolvastam a téma irodalmát. És a legelső beadvány tulajdonképpen – még nem volt meg az egészségügyi törvény – annyira nem volt konkrét, hogy a teljes eutanáziaproblémára elvi megoldást kellett volna kidolgozni. Mire a második bíróság meghozta a döntést, a kérdés szabályozása már megszületett az egészségügyi törvényben, így „csak” azt kellett megnézni, hogy az vajon alkotmányos-e. Ők nem bocsátkoztak elméleti mélységekbe, a régi szövegeket vették elő formális alapként. Igaz, nem tudtam megoldani a problémát. Három nyáron keresztül – emlékszem, hogy a nyaralások ezzel mentek el – gyötrődtem a könyvekkel, az elvi kérdésekkel és a gyakorlati problémákkal. Statisztikákkal, hogy hány örökös öleti meg Hollandiában a nagynénjét. Biztos voltam benne, hogy nem szabad az aktív eutanáziát megengedni. A halálbüntetés eltörlésében is biztos voltam, de itt nem tudtam felépíteni egy teljes érvrendszert.

Ebben megint nem talált társra?

Nem vittem be semmit az Alkotmánybíróság elé, nem jutottam odáig, hogy ezt technikailag sínre tettem volna. Több időre lett volna szükségem. Kimentettem az irattáramat a bíróságról, egy tömeg jegyzetem van, meg fénymásolat az eutanáziadossziékban. Nem, nem tudtam megcsinálni. Lehet, hogy ha a leszűkített kérdésnek '97 után nekiállok... lehet, hogy akkor egy kisebb igényű határozat elkészült volna.

Az Alkotmánybíróság valamilyen nyilatkozatban megindokolta azt, hogy nem döntött?

Nem. Én nyilatkoztam többször is, hogy nem érett az ügy. Ez egy amerikai terminus *technicus: not ripe*. Mert meg kell érnie az ügynek. Nem azt jelenti ez, hogy bennem érik meg, hanem a külső körülmények alakulnak úgy, hogy effektív döntést lehessen hozni. Az eutanázia azután lett érett,

hogy megszületett a törvényi szabályozás az egészségügyi törvényben. De akkor mindig volt más, sürgősebb ügy.

Egyetért a döntéssel, ami aztán a későbbi időszakban született?

Olyat mondok, amin el fognak képedni: ezt a döntést én nem tanulmányoztam tisztességesen.

Annak ellenére, hogy korábban beleásta magát a témába?

Mióta eljöttem a bíróságról, egy döntést sem tanulmányoztam pusztán érdeklődésből. Csak ha dolgozom valamin, és meg kell nézнем valamelyik ítéletet. A magam számára lezártam az alkotmánybíráskodást. Még egy évet rászántam arra, hogy kritikailag áttekintsem az első kilenc évet, illetve hogy végezzek. Ebből lett a „kék könyv”: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.*

Ennek az az oka, hogy telítődött?

Egyrészt igen. Másrészt nehezen viseltem, hogy már nem tudok beleszólni. Itt a probléma, s nem veszik észre a megoldást. Vagy mélységesen lehangolt az igénytelenség. Volt, amiért magamat hibáztathattam: mivel nem kaptam volna többséget, inkább hagytam feküdni az előadónál, aki szintén nem szorgalmazta a döntést. A nemzeti és önkényuralmi jelképekre gondolok.

Az a kérdés merül itt akkor fel, hogy a politikailag érzékeny ügyekben a testületen belül tulajdonképpen kicsiben ugyanolyan játszmák rajzolódnak ki, mint a parlamenti politikában, hiszen az előbb is elhangzott, hogy „már nem tudtam volna többséget teremteni”?

Minden nagyobb döntésnek politikai kihatásai vannak. Az alkotmánybíráskodás értelme éppen az, hogy egyrészt kiveszi abból a demokratikus mechanizmusból az ügyet, ahol a kérdést politikailag vitatják, és nem jutnak semmire. Másrészt pedig hozzáméri egy nem politikai, hanem abszolút mércéhez, az alkotmányhoz, amit, igaz, a bíróság értelmez. Önmagában stabilizálja a rendszert, hogy az ügy egészen más pályára kerül, ahol olyan nyelven beszélnek, amelyet meg sem ért a politikus; olyan fogalomrendszerben és olyan érvrendszerrel, amely nem is való a parlamentbe. Ott a politikai cél dönt; az én döntésemet viszont az determinálja, hogy milyen érvek születtek a nemzetközi alkotmánybíráskodásban, a jogtudományban. És ehhez jön az én értékválasztásom. Nem hiszem, hogy bármelyik parlamenti képviselő filozófiai emberképeken törí a fejét. Inkább azzal törődik, hogy mit szólnának a választói ahhoz, ha a halálbüntetés eltörlésére szavaz.

De azért amit mondott, az mégiscsak az alkotmánybírói testületen belüli politikai manőverezést feltételez.

Már az előbbi választ azzal kellett volna kezdenem, hogy minden határozat előterjesztőjének természetesen többséget kell szereznie. De nem politikai érvekkel, az ugyanis ki van zárva. A szavazatot természetesen befolyásolja a jogtudományi vagy dogmatikai érvek meggyőző ereje mellett a bíró minden más meggyőződése és szándéka is. A bíró mérlegelheti az ügy politikai hatásait is, a közvetlen és hosszú távú hatásokat egyaránt. Az alkotmányosság sorsa még szóba kerülhet a teljes ülésen, pártpolitikai szempontok sosem. Az említett Göncz-ügyekben fel nem vetette senki, hogy alá kell-e írnia az elnöknek a miniszterelnök által előterjesztett felmentéseket, és szóba nem került a média ügye. Nyilván megvolt minden bírónak a véleménye erről. Magának a kinevezési jogkörnek az elvont értelmezése a határozatok tárgya: mindig alkalmazható szabályt kellett adni erről. Ezt a végeredményt két, általánosabb témában való állásfoglalás határozta meg, s ezek adhattak keretet az összes, akár rejtett motívum összecsapására: a köztársasági elnök helye a parlamentáris rendszerben és az Alkotmánybíróság hatásköre az alkotmány hézagait kitöltő értelmezésre. Sőt az ismételt indítványok nyomán ehhez járult a *res iudicata* (lezárt ügy, ítélt dolog – *a szerk.*) kérdése. Mármost *ezekben* a kérdésekben kellett többséget szerezni; s minden bíró a tudatában kellett hogy legyen annak, hogy itt messze az aktuális politikai kérdésen túlmutató, annál sokkal jelentősebb elvi döntésekről van szó.

A Bokros-csomagnál miként merültek fel politikai szempontok az Alkotmánybíróságon belül?

A Bokros-csomag kapcsán a már említett, az alkotmányt semmibe vevő kormányzati attitűd a teljes testületet felháborította, de erről nem beszélünk. Ott a jog-összehasonlító háttér segített közös nevezőt teremteni. A szociális jogokat aprólékosan részletező olasz alkotmány, másrészt a szociális jogokat egyáltalán nem tartalmazó német alaptörvény alapján mindkét alkotmánybíróság olyan eredményre jutott a társadalombiztosítási szolgáltatások visszanyesése ügyében, mint amilyent a mi előterjesztéseink is kidolgoztak. A kormány – alkotmányos jogállamban példátlan – reakciója, az Alkotmánybíróságnak kormánynyilatkozatban való bírálata még inkább egységessé tette a testületet.

Tulajdonképpen amit mond, abból az bontakozik ki, hogy a jog az alkotmánybíráskodás szintjén is olyan eszköz, amely értékválasztások által kitűzött célok megvalósítására való.

Ezt mindig is mondtuk. Benne van már a halálbüntetésről hozott döntés szövegében, leírtam. A hibátlan szakmai érvelés is már az előzetes értékválasztáson belül érvényesül.

Ebből több kérdés is következik; az egyik, hogy a már említett Rahneren kívül kik azok, akik még meghatározóak voltak az Ön számára?

Jogi könyv kevés van. Akiket szerettem, csupa jogtörténész. Wieacker magánjogtörténész. Egyszer elutaztam Bonnba, hogy még meghallgathassam. Vagy Justus Wilhelm Hedemann, aki a múlt század elején Jénában volt professzor. Az ő könyvecskéje, *A polgári jog fejlődése a XIX. században* nyitotta fel a szememet arra, hogy milyen fenntartásokkal kell bánni a korszakolásokkal – lásd az említett sémát a klasszikus kapitalizmusról és a klasszikus polgári jogról. Ahogy rengeteg apró adatával egész Nyugat-Európából bemutatja, hogy milyen sokáig éltek még a céhek, vagy hogy a kenyérnek hatósági ára volt Franciaországban még 1880 körül is, másrészt ahogy rámutat mondjuk a személyiségi jogok feltűnésére, világosan kirajzolódik, hogy miközben még mindig harcolni kell a gazdaság felszabadításáért, azért a bizonyos liberális kapitalizmusért, egyidejűleg már ott vannak a bomlás vagy ha tetszik, a későbbi korszak intézményei is. Adatolta, ami itthon az Eötvös-féle „uralkodó eszmékből” is kitűnt. Ezt a differenciált szemléletet erősítette és tágította Polányi *Nagy átalakulása*, amit véletlenül, egy német pályaudvaron vettem meg. Meghatározó volt Kosellecktől a *Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Korai hatásként említhetem Weber *Protestáns etikáját* és Tawney hasonló könyvét a puritán erkölcsről. A német klasszikusok – Savigny, Jehring, Gierke – voltaképpen kultúrtörténeti élményt jelentettek. Az újak közül az angolok voltak rám hatással – de itt is a történészek: Fifoot forráskiadása a középkori angol jogesetekből, Atiyah óriási műve a szerződési szabadság felemelkedéséről és hanyatlásáról, csodálatos társadalmi háttérrel. Ezek inkább olyan élmények, melyek többek, mint a közlönybeli „Duna–Tisza közti betyárság”, hogy Benedek emlékezetes tanácsát idézzem. Az itthoniak közül Mádl Ferenctől *A deliktualis felelősség története*. Ma kicsit dagályosnak tűnik, de akkoriban sokan utánoztuk a jogtudományba bevezetett esszészzerű stílust. Ő tényleg megnézte az összes forrást a görögöktől kezdve máig. Két nagy angol bíró: Lord Denning és Lord Atkin. Az utóbbinak az unokaöccse írta meg az életrajzát s benne annak a harmincas évekbeli kártérítési ítéletnek a történetét, amely Atkin nevét fenntartotta. Megy haza az egész család a templomból a nyári rozsmezőkön keresztül, s közben Lord Atkin arról elmélkedik, hogy jogilag ki is a felebarátja, akit kellő gondossággal meg kell óvni a károktól. És ezzel traktálja őket az asztalnál is. Egy szabad ember, aki az egész életét beleszővi a munkájába.

Korábban is tudatában voltam, hogyan lépek ki a német világból. A személyiségi jogi könyvemet még egy francia kézikönyv a német szerzők között tárgyalja, s lábjegyzetben jegyzi meg, hogy a szerző magyar, de a mű a német jogtudomány tipikus terméke. Komikus, hogy először az angol zenetudományi munkák, sőt zenekritikák friss hangjára figyeltem fel a német-

tel szemben. De azért nem vesztettem el kritikai érzékemet az amerikai jogi divatokkal szemben.

Viszont csak mostanában jöttem rá, s engem is meglepett, hogy a legfontosabb három szerző mindegyike teológus. Teilhard de Chardin, akit magyarul olvastam, Karl Rahner, utána pedig egy bencés, Ghislain Lafont, aki a katolikus egyház teológiatörténetét írta meg. Ez az Atlantisznál is megjelent. Nagyszerű, kétezer évet átívelő eszmetörténet, amely rengeteg újdonsággal szolgált. Például a patrisztikus kor teljesítménye a filozófiai nyelv fejlesztésében, a ferencesek szerinte rossz válasza a modernitásra, a reformáció humanizmusellenes karaktere, a katolikus teológia hosszú, szomorú korszaka és az élettelenesség okai a 14. századtól a 19. századig, a szimbólumok újjászületése stb. Nyugtalanító kérdésekre kínált választ, egészen új válaszutakat világított be a történelemben, másként látom a Kelet és a Nyugat viszonyát, sőt jellemzőit is. Amikor a végén, összegezésként átvált a teológiatörténetről a kategóriákra, s az idő és a rossz problémáját taglalja, nehezen tudom követni. S ez felveti a kérdést: valóban megértettem-e, aminek a történetét olvastam? Ennek ellenére vagy ezért is a három közé sorolom.

Amikor ezeket a műveket olvastam, minden érdeklődés és szellemi élmény ellenére nem tudtam, milyen mély hatásuk lesz. Nyilván arra sem gondoltam a nyolcvanas évek elején, hogy majd egyszer a halálbüntetés eltörléséről kell döntenem. De amikor alkotmánybíróként írtam az indokolást, egyszerre élővé vált, amit Rahnertől tanultam. Az emberi méltóság lényegét az élet egyszerűsége, véglegessége adja. A test és a lélek különválasztásáról szóló nézetből levonható következtetésekkel ellentétben személyes feladatát, ember voltát mindenki csak életében teljesítheti be. Nincs mód utólagos korrekcióra, ez az egyetlen lehetőség. Az életben lehet csak eljutni az üdvösségre. Nincs lehetőség a lélek utólagos bűnhődésére, megtisztulására. Ez a belátás jelenik meg azután az élethez és méltósághoz való jog egymásra vonatkoztatott, egységes kezelésében, abszolút érinthetetlenségében.

A szellemi hatásokra vonatkozó kérdések különösen mutatják ennek az életútinterjúnak a problémáit, talán még jobban, mint a véletlenszerű emlékképek a családi és társadalmi háttérről. Számtalan részlet kerül nyilvánosságra, amely ugyan segíthet értelmezni életpályámat, de tulajdonképpen nem tartozik senkire. Mindig töredékes marad. Azért döntöttem mégis úgy, hogy vállalom ezt a beszélgetést, mert úgy gondoltam, hogy életkorom és viszonylag lezárt pályafutásom megengedi a dokumentálást, amely talán mások hasznára válhat.

A beszélgetés több pontján előkerült már a vallás, illetve a katolicizmus; említette a családi háttere kapcsán is, azután a krakkói liberális katolikus köröket, majd most fontos teológiai hatásokat. Úgy tűnt számomra, hogy a

katolicizmus fontos Önnek, miközben az egyháztól, illetve a társadalmi katolicizmustól tart néhány lépés távolságot. Helytálló ez a benyomásom?
 Igen – fontos. Ami az egyházat illeti, meg kell újulnia, és ennek most, egy újabb világtörténelmi fordulóponton nagy esélye nyílt. Az egyházaknak a rendszerváltás utáni helykeresése nem mindenben a megújulás felé tájékozódott. Részben ezzel függ össze részemről a nyilvánosság kerülése, amit Ön távolságtartásnak érzékel. Alkotmánybírói felfogással nem fért össze, hogy részt vegyek – pontosabban, hogy a protokoll keretében vegyek részt – egyházi (és média-) eseményeken.

Az Ön számára fontos szellemi hatások felsorolásából is az derül ki, hogy az alkotmánybíráskodás – ne mondjuk arisztokratikusnak, de – egy elit jellegű intézmény. Hogyan látja ennek az értelmiségi/elit/arisztokratikus szellemi tradíciónak a helyzetét? Lehet-e bízni abban, hogy ez jól működik, például konkrétan az alkotmánybíráskodásban a továbbiakban is?
 Szellemi igényessége nem csak egy alkotmánybírásnak lehet. Mondjuk egy kultuszminiszter alapíthat külföldi magyar intézeteket vagy iskolákat. Voltak nagy minisztereink, Eötvös például, akiknek volt koncepciójuk.

Bár Eötvöst nem tartották jó politikusnak...

Nem, nem is hiszem. Nyilván a politika más képességeket is igényel. Az Alkotmánybíróság kivételezett hely, már csak azért is, mert rendszeren egy karriernek a vége, mármint csúcspontja. A kiválasztás egyik szempontja pedig kifejezetten intellektuális, tudniillik a tudományos teljesítmény. Nagyon sok alkotmánybírást láttam, tényleg beutaztam a világot, és ezen a téren mindenkivel kapcsolatban voltam. Rendkívül vegyes a kép. Egészen kitűnő emberekkel volt szerencsém megismerkedni, és ugyanakkor selejtet is találkoztam. Ez minden politikai választás kockázata, garancia a minőségre nincs. Mindent összevetve azt mondanám, hogy egy ilyen közeg még arra is fegyelmezőleg és ösztönzően hat, aki érdemtelenül kerül oda. Hacsak az egész testület nem lefelé nivellálódik.

Az Alkotmánybíróságon a közeg azóta is megvan, mióta kivált belőle?

Azzal az elhatározással jöttem el a bíróságról, hogy nem fogok azzal foglalkozni, mit csinálnak az utódok. El is mentem rögtön Kölnbe. Úgy képzeltem, hogy ott is maradok.

Az egyetemen?

Igen. Rögtön kaptam egy Humboldt-díjat, ami egy évi németországi kutatáshoz nyújt kivételezett feltételeket. Vendéglátó professzorom nyugdíj előtt állt, rám akarta hagyni az intézetét. A kar egyetértett, mintegy örökösként mentem oda. Mégis hazajöttem, nem akartam az ottani teljesen

steril közegben élni. Tehát egy évig Kölnben dolgoztam. Ezzel a távolsággal is segítve megírtam az Alkotmánybíróság addigi munkájáról szóló összefoglalást, és volt egy szemináriumom. A diákok fölvtették, mert kaptak érte *Scheint*, azaz kreditet. Ám nekik mindegy volt, hogy hottentotta jogból vagy kelet-európai összehasonlító alkotmányjogból vesznek-e föl egy tárgyat. Megírták a dolgozatokat, szorgalmasan, rendben. Elmondtam már máshol is, hogy a berlini fal lebontásának a tizedik évfordulóján óránk volt, és megkérdeztem, tudják-e, hogy milyen nap ez? Nem tudták. De hát hogy a fal lebontása – nem emlékeznek? De igen, a szüleik nézték a tévében. Voltak Berlinben? Nem. Köln messze van, nyugaton, mit érdeklí őket a Balkán meg Berlin, ami innen nézve szinte ott fekszik, és a többi. Abszolút történelmi tudat nélküli generáció.

Tehát nem érezte elég kihívásnak!

Valóban. Nagy presztízsű, jól fizetett pozíció, érdemi feladat nélkül. Kitűnő hangversenyélet van Kölnben. De hát ott haljak meg egy nem kevésbé kitűnő kölni klinikán?

Magyarországon a diákoknál mást tapasztalt!

Nem. De még fontosabb szerepet játszott a hazajövésben, hogy mi nagy család vagyunk. Abban az évben két unokánk is született, és a feleségem gyakorlatilag végig itthon volt, mert szükség volt rá. Meg is mondta, hogy nem hagyja itt az unokákat.

Aktív nagypapa!

Igen, nagyon. Két gyermekünk és nyolc unokánk van. Tíz éve folyamatosan van kisbaba vagy karon ülő kisgyerek a családban. S persze az egyre nagyobbak, most már iskolások is. Szorosan együtt él a család. Már a mi gyerekeink is azt szokták meg, hogy én vagyok az, aki „nem dolgozik”, azaz nincs kötött munkaideje, s ezért mindig el tud menni, ha kell, vagy hordja-viszi a gyerekeket. Sokat kirándulunk is velük. Ez nyolc különböző érzelmi kapcsolat, mindig új és új arccal és feladatokkal is, ahogy nőnek. Teljesen igazat adtam a feleségemnek, hogy ne menjünk Kölnbe.

Itthon is rá kellett jönnöm, hogy tényleg elmúlik az idő. A mostani egyetemisták tízévesek voltak a rendszerváltáskor, és hát mit magyarázzak nekik, hogy én még láttam Lenint... Akkor inkább nem beszélek az egészről. Ettől az alkotmányjoggal még lehetne foglalkozni. De ebben csalódtam. Tartom az órát, az ember érzi, hogy „fogja” az egész termet, csillognak a szemek, jókat is kérdeznek. És akkor a beszámolón kiderül, hogy nem olvastak el semmit, amit kértem. Valamicske megragadt, valamit jegyzeteltek. Miért nincs könyv – mondták –, mert akkor tudnának...

A doktori iskolát rám bízták, és elkezdtem megszervezni. Ez is csalódás lett: a hallgatókat nem a tudományos munka érdekelte. Arra ment ki az egész, hogy néhány tanársegéd minél előbb megkapja a címet, és előlépjen. Olyan dolgozatokat hoztak, hogy nem fogadtam volna el évfolyamdolgozatnak sem. Hiába szereztem kiváló tanárokat, nem jártak az előadásokra, mert órájuk van, meg dolgoznak stb. Tanítottam kiváló képességű hallgatókat is. Ezek egyik fele céltudatos karrierista, aki már most folyton Brüsszelben van, azonnal teljesít minden követelményt. De találkoztam néhány olyan emberrel is, aki valóban a tudománynak akar élni. Az ő felkészültségük sokkal jobb, mint az enyém volt kezdő koromban, s a lehetőségek is hihetetlenül nagyobbak az akkoriakhoz képest, még az intézethez képest is. Némely doktorandusz évek óta külföldön dolgozik, és öröm velem beszélgetni, ha hazajön. De hát ők a kivételek. Végül úgy éreztem, hogy nem hányok több borsót a falra.

Abbahagyta a tanítást?

Elmentem szabadságra azzal a tervvel, hogy írok egy alkotmánykommentárt. Törököt fogtam, mert ezt nem lehet egyedül megírni. Figyelmeztettek is német kollégáim. A német alkotmánykommentárok úgy készülnek, hogy egy-egy paragrafust egy professzor ír meg a teljes intézetének munkájára támaszkodva.

A kilencéves, alkotmánybírói, sőt elnöki szerep hatott-e a magánéletére vagy a személyiségére?

Bizonyos értelemben biztosan. Én akkor magamra találtam. Megszűnt a korábbi ambivalencia, úgy éreztem, hogy most beérett az életem. Tehát az ember személyisége integrálódott, és ez meglátszik. De nem hiszem, hogy megváltoztam volna. Amikor ezt a hivatalt megkaptam, azt hittük a feleséggel, hogy végre nyugalom lesz: az alkotmánybíró munkája nagyon szép és nyugodt. Megszűnik az előtte öt évig tartó bolondok háza. Hamarosan kiderült, mekkorát tévedtünk; bizonyos szempontból sokkal rosszabb lett. De azt nem tűrte volna a feleségem, hogy felvegyek elvtársallűröket (mindig is „elvtárs”-nak neveztük otthon a funkcionáriusi, állami vezetői stílust). A legkisebb gesztus, egy hangsúly, olyan kijelentés például, hogy „nem vagyok hajlandó”, nem maradt visszajelzés nélkül. A másik nagy segítség az ő erkölcsi igényessége és az én inkább gomolygó, asszociatív gondolkodásmódommal szemben az ő mindent teljesen tisztázni akaró gondolkodása volt. Otthon dolgoztam, mint tudós koromban, nem jártam be a bíróságra, csak ha kellett. A biztonságiak hordták fel az anyagokat. Nyilván beszélgettünk eleget. Pontosan tudta, hogy min dolgozom, mit szeretnék. Minden tisztázatlanságot azonnal felfedezett. Nem változtunk meg.

A politika már egyáltalán nem érdekli?

Az én felfogásom szerinti alkotmánybírói pozícióból, illetve az után nincs visszaút a politikába. A politikában barát van, és ellenfél: aki kívülálló, azzal nem tudnak mit kezdeni.

*De azért láthatólag van néhány ügy, amelybe beleszólt, mint például a szólás-
szabadság ügye.*

Tisztában vagyok azzal az erkölcsi tőkével, amelyet szereztem, s meg is fogom őrizni. Ezért csak a nagyon fontos ügyekben szólalok meg. A szólás-
szabadság korlátozásánál az Alkotmánybíróság alaptételei forogtak kockán. Hasonló okból vállaltam el Medgyessy fölkérésére a lusztrációs törvénnyel kapcsolatos bizottság vezetését. Ott azt kellett megerősíteni az összemosni akaró politikai törekvésekkel szemben – ezzel kezdődik a jelentés –, hogy Magyarország nem volt jogállam az alkotmány előtt.

Hogyan tervezi az elkövetkező éveket?

Tagja vagyok az Európa Tanács független alkotmányjogi szakértőkből álló bizottságának, az üléseink helyszíne után Velence Bizottságnak elnevezett testületnek. Ez szakértői véleményeket, előadásokat, sok utazást jelent. Velence pedig kimeríthetetlen élmény. Mint említettem, elkezdtem egy alkotmánykommentárt. Éppen mostanában láttam be, hogy egyedül nem tudom megírni, ezért összegyűjtöttem fiatal munkatársakat, és felosztottuk a munkát – szigorú szerkesztő leszek. Nagy öröm, hogy mégis akadt tizenöt fiatal ember a fentebb dicsért, igazi tudós fajtából. Ez szép feladat a következő két-három évre.